

Politické
PERSPEKTIVE

1

2011

POLITIČKE PERSPEKTIVE
časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEDUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Kent), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Vučina Vasović, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Đorđe Pavićević (glavni urednik), Tonči Kursar (zamjenik urednika), Ana Matan, Dušan Pavlović, Nebojša Vladislavljević, Goran Čular

IZDAVAČI Fakultet političkih nauka u Beogradu, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka, Beograd

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Branka Janković (hrvatski), Aleksandar Belčević (srpski) (lektura i korektura), Goran Ratković (grafičko oblikovanje). Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*, april 2011.

Tiraž: 500

~

© Sva prava zadržana.

ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE: časopis za istraživanje politike / glavni urednik Đorđe Pavićević – 2011, br. 1 – .
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb (Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

UVOD UZ PRVI BROJ

5

[ČLANCI I STUDIJE]

Žarko Puhovski

LJEVICA I POLITIČKA GLOBALIZACIJA

9

Milan Podunavac

LEGITIMNOST I STRAH U DELIMA GILJERMA FERERA

15

Andrija Henjak

STRANAČKA IDENTIFIKACIJA I GRANICE STRANAČKE MOBILIZACIJE
U HRVATSKOJ NAKON 2000. GODINE

29

Nebojša Vladislavljević

PROTESTI U NEDEMOKRATSKIM REŽIMIMA

57

Tonči Kursar

SPORNA DEMOKRACIJA: NOVI DOPRINOSI RASPRAVI

85

[OSVRTI I PRIKAZI]

Tonči Kursar

PRAVO NA POBUNU: UVOD U ANATOMIJU GRAĐANSKOG OTPORA

101

Dorđe Pavićević

LIBERALIZAM BEZ LIBERALA

107

Dorđe Pavićević

POLITIKA I AKADEMIJA U SRBIJI: SLUČAJEVI

111

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

117

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

119

UVOD UZ PRVI BROJ

ČASOPIS: POLITIČKE PERSPEKTIVE

Političke perspektive je novi regionalni časopis koji će objavljivati tekstove iz političke nauke i susednih disciplina. Osnivači časopisa su Fakultet političkih znanosti iz Zagreba, Fakultet političkih nauka iz Beograda i Udruženje za političke nauke Srbije. Članovi redakcije su nastavnici sa Fakulteta u Zagrebu i Beogradu, ali je redakcija otvorena za nove članove iz regiona koji prihvataju programsku koncepciju časopisa. Tokom prve godine, časopis će izlaziti četvoromesečno. Namera redakcije je da tokom narednih godina to postane kvartalni časopis.

Časopis nije usko specijalizovan niti disciplinarno ograničen, mada fokus časopisa jeste politička nauka. Ideja je da se promovise stručno i akademsko izučavanje politike, tako da će u časopisu biti dobrodošli i tekstovi iz susednih disciplina koji neguju takav pristup: prava, sociologije, filozofije, ekonomije itd. U časopisu se takođe neće davati prednost određenim pristupima i poddisciplinama unutar političke nauke (npr. komparativna politika, politička teorija, politička istorija). Isključivi kriterijumi za objavljivanje biće poštovanje profesionalnih standarda i relevantnost tema. Zadovoljenje profesionalnih standarda će se određivati na osnovu anonimnih recenzija i prema unapred navedenim kriterijumima redakcije.

Tematska usmerenost časopisa sastoji se u blagom favorizovanju regionalno značajnih tema, tema kojima se bave regionalni autori, kao i stranih autora koji se bave regionalnim temama. To ne podrazumeva geografsku isključivost časopisa, mada znači da dominantno usmerenje časopisa neće biti *prenošenje trendova i tokova* unutar svetske političke nauke, već radije usvajanje standarda. Nije reč o tome da se nacionalni provincijalizam proširi u regionalni provincijalizam, nego da se pomogne u promociji regionalnih autora i pozicioniranju nacionalnih politikologija u novom regionalnom i širem evropskom i svetskom okruženju. Preuski okviri u kojima su se

u poslednjih dvadeset godina razvijale regionalne politikologije rezultirali su upravo u onoj vrsti provincijalizma u kojoj se ili nisu dosledno poštovali profesionalni standardi ili, kada jesu, nije postojalo referentno naučno okruženje da se adekvatno vrednuju. Zbog toga se više vremena trošilo na isprazne sporove i samopozicioniranje, nego na razmenu argumenata koja je preduslov razvoja discipline i uspostavljanja stručnih standarda.

Političke perspektive nije regionalni časopis samo kao geografska oznaka na koricama, nego zbog toga što predstavlja rezultat napora da se uspostavi regionalna saradnja na profesionalnim osnovama i bez pokroviteljstva. Nacionalni okviri za bavljenje političkom naukom postali su preuski, ali ni isključivo refrisanje na „svetske trendove“ nije uvek plodonosno za artikulaciju političkih tema koje su interesantne za region. U tom smislu bi regionalno povezivanje doprinelo podizanju kapaciteta i boljem predstavljanju regionalnih politikologija međunarodnoj stručnoj javnosti. Činjenica da će autori pisati za proširenu publiku i o problemima za koje su zainteresovani i ne uvek blagonakloni drugi, doprineće pažljivijoj formulaciji argumenata i podizanju nivoa argumentacije. Politika redakcije će se u tom smislu kretati uskom linijom koja bi sa jedne strane trebalo da isključi „svađalačke“ tekstove, ali i da, sa druge strane, unapredi, ili makar ne onemogući, kritički dijalog i stručnu razmenu argumenata. Zbog toga će napore biti više usmereni na podizanje profesionalnih standarda i uspostavljanje dijaloga, nego na sticanje istomišljenika ili diskvalifikaciju „drugih“.

Osim toga, postoji zajednička polazna tačka u odnosu na koju su regionalne državne politikologije počele da se razvijaju. Promišljanje ovog nasleđa jeste važno za sve države u regionu, ali i za regionalnu političku nauku. Neslaganja koja postoje u tom pogledu više su iscrtna nacionalnim linijama nego što su rezultat racionalne artikulacije. U ovom pogledu regionalni časopis bi doprineo boljoj artikulaciji različitosti, ali i sličnosti, puteva kojim su i države i političke nauke krenule. Time bi se izbegla i opasnost u koju često upadaju lokalni časopisi, a to je da je njihova politika više usmerena na druge ciljeve (od lokalnog institucionalnog pozicioniranja do promocije nacionalnih ciljeva) nego na podizanje profesionalnog standarda bavljenja naukom. Nadamo se da će osnivanje regionalnog časopisa biti podsticaj da se unapredi stručna rasprava o političkim temama.

Redakcija časopisa je otvorena za saradnju i poziva sve zainteresovane da šalju priloge na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr.

ČLANCI I STUDIJE

LJEVICA I POLITIČKA GLOBALIZACIJA *

Žarko Puhovski¹

REZIME

Autor smatra da u uvjetima ekonomske globalizacije, ljevica treba tražiti više, a ne manje globalizacije, kao što se sad događa. Naime, autor pokazuje da je Marx, ali i još neki drugi lijevi teoretičari (Kautsky), smatrao da svjetsko tržište potrebuje globalnu vladu. To ne razumiju neki od najpoznatijih lijevih teoretičara današnjice (Hardt i Negri, ali i Agamben). Autor pokazuje da nam je danas potrebna politička globalizacija odnosno svjetska vlada koja bi, ako je ikako moguće, trebala proizaći iz globalne demokracije. Jedino je tako moguće racionalizirati odnosno korigirati neoliberalizam koji djeluje u svjetskim razmjerima.

KLJUČNE RIJEČI: kozmopolitska demokracija, globalni kapitalizam, neoliberalizam

Prigodu bih, kolegice i kolege, želio izrabiti tako da govorim manje o ljevici, a više o onome što bi bilo, kako ja to barem vidim, s ljevičarske pozicije izvedena ili konstruirana kritika stanja zvanoga općenito globalizacijom. Kao što je dobro poznato, u suvremenome se svijetu susrećemo najčešće s dva oblika kritike globalizacije, lijevim i desnim. Nasuprot tomu, ono što je moja teza, jest da bi logička pozicija ljevice spram globalizacije morala biti zahtjev za više globalizacije – a ne, kao što (gotovo) svi kažu, težnja da je bude manje. Ne vidim mogućnost da se, misleći na tragu Marxa i ostalih koji su formulirali danas bitnu koncepciju ljevice, govori o globalizaciji kakvu danas imamo pred sobom – u ekonomijskom, dakle tržišnom,

* Izlaganje održano na znanstvenom skupu „Globalna kriza i izazovi demokraciji“ u sklopu Hrvatskih politoloških razgovora koji su održani 10. prosinca 2010. u Zagrebu.

¹ Žarko Puhovski, profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

komunikacijskom, kulturnom i svakom drugom smislu – a da se, programatsko-logički, ne traži i politička globalizacija.

Na samome početku ovako pretpostavljena ljevičarskoga stajališta nužno stoji paradigmatička rečenica, napisana prije otprilike sto šezdeset i nešto godina u *Komunističkome manifestu*: „buržoazija je eksploatacijom svjetskoga tržišta kozmopolitski ustrojila proizvodnju i potrošnju svih država“. Kozmopolitski ustrojeno u mjerodavnome kontekstu znači: ustrojeno sa stajališta jedne koncepcije zajednice. Marx i Engels dakle sasvim jasno impliciraju da je svjetsko tržište ono koje potrebuje svjetsku zajednicu. U svakome smislu, tržište valja razumjeti kao konkurencijski uređenu razmjenu vlasničkih prava. Ta pak razmjena vlasničkih prava ne može funkcionirati bez pravne forme samoga vlasništva i zaštite prava. Ili, u formulaciji koju sam našao u možda najdosadnijoj knjizi koju sam pročitao u gotovo pet decenija otkako se ovakvim stvarima bavim, u Kautskijevu ogromnome, trotomnom djelu koje se zove *Materijalističko shvaćanje povijesti*: „kada god je tržište bilo šire od političke zajednice, živjelo se u krizi“. Dakle, čini mi se logičnim da bi ljevica (ali i neke druge konstrukcijski neliberalne pozicije) u situaciji u kojoj se danas nalazimo, morala nakon tolikih rasprava, konačno pokušati konstruirati nešto što se u tradiciji zvalo svjetskom vladom, sustavnim vrhom kozmopolisa, kako ga razumije već više od dva milenija filozofijske tradicije.

Upravo zato što metodički svagda polazi od konstitutivne situacije svjetskog tržišta, Marx razumije krizu kao (povijesno-proizvodno nužnu) epohalnu zgodu koja samo zaoštreno podcrtava situaciju kakva je stalno nazočna. On je čak, u jednome pismu Engelsu, rekao da je kriza tu samo da nezalice upozori na ono što pametni vide svaki dan. Upravo su taj klopnet aktualnih proizvodnih odnosa samoprogllašene lijeve teorijske pozicije, kako se meni čini, zadnjih desetak godina pogrešno tumačile, posebice s obzirom na političku razinu epohalnoga problema. i pripadne konzekvencije.

Najčiči primjer je vjerojatno najpopularnija knjiga s te strane, glasoviti *Imperij* Hardta i Negrija, za koji obično kažem da je paralela Paulu Coelhu u beletristici, dakle jedna vrst spoznajnoga *trash*a (u ovome kontekstu škarta). Knjiga je to u kojoj su lošim stilom iskazane „mudre misli“, bez odgovarajuće argumentacije, pa nastaje zapravo enciklopedija općih mjesta, dapače: frazeologijski rječnik suvremene intelektualne ljevice i nije čudo što takav proizvod okupira prva mjesta na listama prodavanih knjiga. Možda najčiča promašenost te pozicije vidi se na završetku poglavlja koje se zove *Kapitalistička suverenost* u kojem se odjednom dopijeva do jedne interpretacije Marxa koja počiva na krivoj nosivosti, odnosno krivoj shvaćenosti njegova glasovitoga *dictuma* iz Kapitla III.: „sve su dosadašnje revolucije samo popravljale državu, radi se o tomu da ju se dokine“.

Kontekst Marxove raščlambe govori, baš na tom mjestu, da je prethodno nužno dokidanje kapitalističkoga načina proizvodnje. Marxu, naime, ni na kraj pameti nije da pretpostavi kao moguće, a kamoli da ima u svom programu ukidanje države dok još postoji kapitalistički način proizvodnje. I to je ono što Hardt i Negri naprosto previđaju. Oni se ponašaju kao da, će se kapitalizam, zato što su ga oni ljevičarski iskritizirali, posramljeno povući u ropotarnicu povijesti i prestati funkcionirati. No, iz biti je Marxova nauka razvidno da upravo povremenost kriza poima kao znak života, tj. povijesnoga funkcioniranja kapitalističkoga sustava. Dok, dakle, funkcionira svjetsko tržište, radi se ipak o tomu da se razmotri mogućnost političke kontrole nad njime, nešto što bi se zvalo svjetskom vladom u krajnjoj konsekvenciji.

U drugoj, po mojemu uvjerenju mnogo mudrijoj invektivi na ovome svjetonazorskom području, u Agambenovoj poznatoj knjizi o izvanrednome stanju, bitan je ukaz o tomu da se izvanredno stanje realizira kao permanentno stanje našeg vremena stalnim ponavljanjem ukaza umjesto zakona (odnosno ukaza, ili naloga suverena kako kaže Neumann, usput rečeno Agambenova pozicija počiva na interpretaciji Schmitta posredovanoj Franzom Neumannom što, izgleda, sam Agamben nije znao, jer Neumanna ne navodi). Ali, Agamben ostaje, ipak, na razini nacionalne države. On govori na nekoliko mjesta o tomu da se SAD, nakon 11. rujna, pojavljuje kao moć koja se prelijeva preko granica, ali naprosto ne dolazi do jednostavnog pitanja, koje je na neki način *questio facti*, prije-teorijsko pitanje. Kako to da se, s dobrim razlozima, govori o svjetskome policajcu, dakle o ulozi SAD-a kao svjetskoga policajca, a da nikome ne nedostaje svjetski sud ili svjetski zakonodavac. Kako to da se, dakle, čitav svijet predstavlja u slici maloga gradića na Divljem zapadu gdje je šerif sve što vlast može predstavljati i da tomu nitko ne želi dodati logičke daljnje konsekvencije tipa svjetske vlade (i, dakako, svjetskoga parlamenta prije toga).

U posljednjem izdanju Stanfordske enciklopedije filozofije, Catherine Lu, profesorica iz Toronta, napisala je jedan precizan članak upravo pod jasnim nazivom *World government*, koji je sažetak njezine široko diskutirane knjige *Just and Unjust Interventions in World Politics*, u kojoj pokušava pokazati kako se s različitih ekonomijskih, socioloških, moralnih i ostalih analitičkih razina pojavljuje nužnost ustrojavanja ili barem rasprave o ustroju svjetske vlasti. Istovremeno, u nekoliko dosta ciničnih napomena, neuobičajeno ciničnih za jednu enciklopediju, pokazuje kako Ujedinjene nacije - koje, usput rečeno, u Hrvatskoj i dalje sustavno pogrešno prevode sintagmom Ujedinjeni narodi - ne mogu tu funkciju obaviti, ali upozoravaju na to da je potreba za time nešto o čemu treba govoriti. Na razini institucijske rasprave koja je još u samim počecima, kao što sama Catherine Lu primjećuje, nailazi se pritom na različite ideološke

prepreke, prije svega one koje, s ljevičarskoga stajališta (ali sve više i kod demokršćana) počivaju na veoma popularnom i do besmislenosti nepreciznom određenju neprijatelja u liku neoliberalizma. Jedan je mlađi britanski kolega u jednome studentskom časopisu pomalo zlobno rekao da je danas neoliberalizam termin za kazališne redatelje, a ne za ozbiljne analitičare i to je doista istina, zadnje tri premijere u kazalištu koje sam vidio predstavljale su petparački pokušaj da se neoliberalizam u kazalištu pokaže kao problem, a on se uvijek prikazuje preko trgovačkih centara Avenue Mall ili sličnih ustanova, pri čemu se (eventualni) koncept potpuno gubi iz vida. Čak se i u mnogim tekstovima s teorijskom nakanom tvrdi da je neoliberalizam pristup koji počiva na neoklasičnoj ekonomskoj školi, pa ga se opisuje kao neku vrst *laissez faire* modela u uvjetima koji to „danas“ ne dopuštaju, implicirajući valjda da je početak devetnaestog stoljeća dopuštao ili dapače potrebovao *laissez-faire*. O tomu postoje, kao što je poznato, i među ekonomistima različiti stavovi. Dakle, ova borba s baukom neoliberalizma ljevicu je apsorbirala do te mjere da je, izmislivši neprecizno apstraktnoga neprijatelja izgubila puno energije boreći se s nečime što realno ne postoji, jer kada se pokuša vidjeti koji bi bio sažetak rasprave, ispada da su epohalni likovi neoliberalizma Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka. To je zapravo neoliberalizam protiv kojega se treba boriti, dok se istovremeno pozitivna strana, analiza onoga što bi kritika političke ekonomije u uvjetima svjetskog tržišta trebala značiti praktički ne provodi. I opet, već na razini uporabljenoga pojmovlja, ključni problem koji bi – sveden na racionalnu osnovu – neoliberalizam označavao jest baš nedostatak racionalnoga korigiranja (u radikalnoj varijanti: nijekanja) tržišnih „zakona“. I spram izvornoga liberalizma tu funkciju kod većine socijalističkih programa preuzima (makar i „prijelazno“) upravo država. Budući da je ovdje riječ o globalnoj, općesvjetskoj razini na kojoj u svakoj od varijanti djeluje neoliberalizam, i opet se rasprava vraća na pitanje o globalnoj, svjetskoj političkoj zajednici uređenoj na racionalnim zasadama (postklasne?) pravednosti. (odgovarajuća mjesta u *Kapitalu III*. i danas postavljaju aktualno pitanje o političkim konzekvencijama i implikacijama tako često posve neosvijestjenih prosvjedovnih invektiva).

No, ovdje su potrebne još dvije napomene. S jedne strane, kozmopolitizam je oznaka koja je danas dobrim dijelom izgubila smisao. Na njezino mjesto legitimno dolazi sintagma *global village*, autora koji je bio iznimno popularan kada u njegovim radovima bilo riječi o odnosima koji ne postoje, a gotovo je zaboravljen sada kada je ono što pisao prije nekoliko desetljeća postalo opisom dnevnih događaja. To je tipično za konzumentsku kulturu, pa i na području socijalnoznanstvene bibliografije. Ali je važno zato što koncept *global village*, tj. svjetskoga sela, predstavlja radikalno nijekanje kozmopolitske ideje, već i ukidanjem statusa građanina. Kao što s jedne

strane teorijski naivni Hardt i Negri govore o Imperiju koji ima građane što je veoma neobičan koncept, tako se, s druge strane, danas (komunikacijski svakakako s pravom) govori o globalnome selu koje bi, politički, trebalo imati građane u demokratskim uvjetima, što je još jedan besmisleni koncept. Dakle, pojedinci, građani, posve su izgubljeni iz vida što odgovara Marxovoj kasnoj paradigmi. Ali ono što se je dogodilo u teoriji danas jest da se preuzimaju poteškoće i nedostaci kasne Marxove paradigme, dakle gubitak pojedinca iz fokusa, ali se ne uzima ozbiljno u obzir njegova epohalna gigantomahija, kako je to efektno rekao Ernst Bloch.

U knjizi objavljenoj prije nekoliko godina, koja se zove *Inclusion and Democracy*, s podnaslovom *Global Democracy*, profesorica iz Chicaga, Iris Marion Young, upućuje upravo na ovaj problem. Sve se za nju, čvrsto argumentirano svodi na pitanje o tomu možemo li danas govoriti o svijetu bez svjetske vlade, i možemo li govoriti o svjetskoj vladi koja nije demokratski legitimirana. U jednostavnim terminima s kojima ću i završiti: i Napoleon i Hitler mogli su htjeti kontrolu nad svijetom polazeći od toga da su nadmoćni. Problem je u tomu da nam danas nameću kontrolu nad svijetom s kvazi-demokratskom legitimacijom, ali realnost te demokracije jest u manje od 300 milijuna građana SAD-a koji imaju pravo odlučivanja o onome tko ima izvršnu vlast u rečenome sustavu kontrole nad svijetom, naime o predsjedniku SAD. Nama, ostalima u svijetu pak daju pravo glasa za lokalne šerife a ne za faktičkoga predsjednika svijeta. Pitanje na kraju stoga glasi: može li se, polazeći od nužnosti da se tržište ustroji tako da razmjerna vlasničkih prava bude utemeljena u pravu, dakle: u zaštiti jedne političke zajednice, ta globalna zajednica ustrojiti na načelima koja neće biti tek ekstenzija demokracije u jednoj državi samo zato što je najjača, nego, doista, genuino globalna demokracija? ¶

Datum predaje teksta: 08. 03. 2011.

SUMMARY

The author believes, that in the circumstances of economic globalization, the left should insist on more rather than less globalization, as is the case in the present moment. Namely, the author argues that Marx and Kautsky have shown that global markets need global government. This is not well understood by some of the most popular left-wing theorists (Hardt and Negri and even Agamben). The author concludes that what we need today is political globalization, or a global democratic government. It is the only way to rectify neoliberalism that operates on a global scale.

KEY WORDS: cosmopolitan democracy, global capitalism, neoliberalism

LEGITIMNOST I STRAH U DELIMA GILJERMA FERERA¹

Milan Podunavac²

REZIME

U tekstu se naglašava središnja uloga staha u razmatranju problema političkog poretka i dokazuje da svaka teorija države i razvijena politička ideologija teži da izbegne kolektivne posledice straha. Uprkos njegovoj važnosti, problem straha je bio zanemaran u glavnim tokovima političke teorije. Autor je ponudio kratku genealogiju načina na koji se problem straha razmatrao u tradicionalnoj političkoj teoriji, počev od Tukidida. U središtu analize je složeni odnos između poretka, straha i legitimnosti u radovima Giljerma Ferera i njegovog učenika Ištvana Biba. U poslednjem delu teksta autor je pokušao da pokaže kako se o političkoj dinamici Balkana može razmišljati u širim okvirima Fererove političke teorije. On smatra da Fererov pojam kvazilegitimnosti može biti plodan za takvu analizu.

KLJUČNE REČI: Ferero, poredak, strah, legitimnost, kvazilegitimnost, diktatura

STRAH U POLITIČKOJ TEORIJI

Strah je inherentan ljudskom društvu, ali podjednako je tačno i to da on predstavlja negativno i teško osećanje. „Strah je ono čega se najviše plašim, on prevazilazi svako drugo osećanje” (Montaigne). On podvlači nezvesnu strukturu ljudskog postojanja i ponašanja: plašimo se smrti, bogova, moći, gubitka, neprijatelja, stranaca, nepoznatog. Zajednice i pojedinci često su zahvaćeni strahom i paničnim užasom. Prikazujući izbezumljenu gomilu koja beži glavom bez obzira, Gojina slika „Panika” (Prado) podjednako je snažna kao i Tukididov opis bezumlja na Krfu, u kome strah

1 Izlaganje održano na naučnom skupu “Giornate internazionali di studio su Gaetano Mosca e Guglielmo Ferrero”, La Sapienza Università di Roma, 27-28. januara 2011. godine

2 Autor je redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

okiva ljude, rađa ludilo i briše svaku granicu između kukavičluka i hrabrosti. Očigledno je da postoje moćni razlozi zbog kojih ne postoji društvo u kome je strah nepoznat i zbog kojih bi suprotno stanje, čak iako neznatno moguće, bilo nepoželjno. Iako se suštinske bitke sa strahom ne mogu dobiti, ipak je moguće da pod određenim uslovima budu izbegnute institucionalizovane (naročito političke) eksploatacije destruktivnih i iracionalnih strahova. Odgovor na ovo pitanje traži političku teoriju straha. I tu se otkriva velika neravnoteža između važnosti straha za politička društva i stanja političke teorije. Ovu neravnotežu, u jednom od najboljih radova posvećenih strahovima zapadnih društava, otkriva Žan Delimo (Jean Delumeau) u knjizi „Strah na Zapadu”, u zgusnutom uvodnim traktatu pod naslovom „Precutkivanje straha”. Iskoristićemo ovu formulu Delimoa da izložimo nekoliko opštih argumenata. Prvi je najjednostavniji. Strah je iskustvo koje ima svako od nas, pa stoga zašto da se bavimo nečim što je očigledno i iskustveno? Znamo mi šta je strah i kako sa njim. Drugi je argument blizak ovom i demonstrira ga Rejmond Aron (Raymond Aron). Strah je nepolitički, to je subpolitička emocija koja pripada polju psihologije i kulture i nije proizvod delovanja institucija, zakona i moći. Prema tome, njega je nemoguće politički ograničiti, kontrolisati i zatomiti. Ako straha i ima, on pripada ljudima niskoga porekla, kako čitamo u rimskog pesnika Vergilija (*Eneida*, IV, 13). „Strah je znak niskoga porekla“. Strah je mana, hrabrost je vrлина. Strah pripada sirotinji, hrabrost je aristokratska vrлина. Ovo je opšte mesto u istoriji političke teorije sve do Tokvila (Tocqueville). Tako u Platonovoj „Državi” Sokrat definiše hrabrost kao očuvanje nazora usađenih zakonima i obrazovanjem o tome čega se treba bojati. Hrabrost je jedna od četiri vrline (umerenost, mudrost, pravda i hrabrost). Ono što je pravda u miru, hrabrost je u ratu. Oni koji vode rat ne boje se smrti, oni se više boje ropstva nego smrti. No, hrabrost je istovremeno i strah. Strah od čega? U Platonovim „Zakonima” čitamo - „strah od srama“. Mada je svaki ratnik istovremeno i „hrabar“ i „plašljiv“, tajna je kako „pravi strah“ pobeđuje „rdavi strah“.

U uvodnom delu iznećemo još jedan argument o odnosu političke teorije i straha. Metodčki je važan i pripada Džordžu Kejtebu (George Kateb). Strah, smatra Kejteb, pripada tamnoj strani ljudske prirode, on je jedno veliko političko zlo. Ima nešto, kaže Kejteb, i u postupcima vladara i u političkoj teoriji, što bavljenje strahom ispunjava velikom nelagodnom i negativnim emocijama. „Zašto vladavina dozvoljava zlo velikih razmera? No, kada sam počeo da se bavim pitanjem političkog zla, bio sam zapanjen koliko je kanonska politička teorija od male koristi”. Ambicija je ovoga rada da, oslonjen na političku teoriju Giljerma Ferera (Guglielmo Ferrero), redefiniše ovo stanovište i označi elemente one tradicije koja, oslonjena na polje „negativne politike“, tematizuje odnos straha i poretka kao njegovu

osnovnu osu. Počecemo razmatranja jednom od najsnažnijih artikulacija takvog stanovišta, političkom teorijom straha Ištvana Biboa.

U uvodnim delovima studije „Razmišljanja o društvenom razvoju u Evropi” (*Reflection on the Social Development in Europe*), Ištvan Bibo (István Bibó), mađarski učenik Giljerma Ferera, naglašava središnju ulogu straha za politički poredak, dokazujući da svaka teorija države, svaka razvijena politička ideologija uči čoveka šta bi on, kao pojedinac i kao član zajednice, trebalo da čini da bi izbegao kolektivne posledice svog straha. Oslanjajući se na Ferera, Bibo navodi da je strah antropološko svojstvo koje ima svoje korene u svesti o smrtnosti – „čovek je jedino biće koje je svesno svoje smrtnosti“. On tvrdi da žudnja za moći nastaje iz straha, a posedovanje moći je način da se savlada taj strah. Uprkos tome, tvrdi Bibo, upotreba moći, koja je ukorenjena u strahu, opasna je i stoga napori da se upotrebom moći savlada strah od smrtnosti nužno završavaju neuspešno. Njegova slavna opaska da „biti demokrata znači ne plašiti se” ističe ključnu vezu između straha i poretka. „Važno je prepoznati da je lažna nada u izbjavljenje od osećanja straha pomoću sticanja moći i prisiljavanja drugih. Drugim rečima, neko bi bio u zabludi ukoliko pokuša da savlada strah tako što će uvećavati moć, silu i prinudu nad drugima. Upravo suprotno je tačno: nije moguće osloboditi se straha niti tako što ćemo se pokoriti nečijoj tlačiteljskoj prinudi, niti tako što ćemo druge držati pod tlačiteljskom prinudom” (Bibo 1962, 430). Bibo s pravom primećuje da, tokom većine svoje istorije, čovečanstvo nije uspeo da se izbavi iz začaranog kruga između pokoravanja prinudi i upotrebe prinude. On razmatra dva modela koji, prema njemu, pružaju način da se ljudi oslobode zastrašujućeg kruga moći i otkriva da se sloboda i život, koji je oslobođen straha i kojim vlada razum, mogu institucionalizovati i učiniti trajnim. „Među ostalima, pojavljuju se političke ideologije i prakse koje ljudsku istoriju mogu učiniti boljom od onoga što je Ferero nazivao monotonim smenama tiranija i koje su započele eksperiment trajnog humanizovanja i moralizovanja vlasti, kontrolu vlasti pomoću elementa slobode kao vrhovne vrednosti” (Bibo 1962, 426).

U jezgru Bibovog pokušaja bila je analiza formativnih principa evropskog ideala političkog poretka, koje naziva “evropski eksperiment”. Prvi eksperiment čini rimsko nasleđe, koji je Rimu obezbedio trajnu legitimnost, nezabeleženu u staro doba; drugi je nasleđe hrišćanstva. Ovaj amalgam rimske sklonosti racionalnom organizovanju društva (principima poretka) i hrišćanskog zahteva za moralizacijom političke moći (principom legitimnosti) jeste način kako da se zajednica oslobodi straha. Na ovaj način je Ištvan Bibo produbio Fererovu političku teoriju i njen središnji trougao koji čine pojmovi poretka, straha i legitimnosti. Trebalo bi da budemo zahvalni Bibu što je obogatio centralnoevropski politički diskurs sa oboje, problemom straha i Fererovom političkom teorijom, ali u vezi sa time ovde

bi valjalo da se napravi kratak sažetak. Savremena politička teorija nastavlja da ignoriše i problem straha i Fererovu političku teoriju. Čudno je da je politička misao bila zatečena novim talasom širenja straha zato što je, u poslednjim decenijama, pitanje straha retko bilo razmatrano unutar polja političke teorije. Ako za trenutak ostavimo po strani nasleđe koje je započelo sa Tukididom i njegovom „Istorijom Peloponeskog rata”, nastavlja se sa Monteskieom (Montesquieu) i njegovim prerađivanjem u moderne pojmove antičke klasifikacije tipova vladavine, kao i sa Tomasom Hobsom (Thomas Hobbes) i njegovom formulom “zaštita za poslušnost” koja je osnažena u delima Karla Šmita (*Karl Schmitt*), možemo dodati da su tri najznačajnije ličnosti iz oblasti političke teorije koje su se bavile ovim problemom gotovo odsutne iz rasprava. Sjajno predavanje Franca Nojmana (Franz Neumann) o ovom problemu, održano u Berlinu pre pola veka, bilo je među poslednjim sistematskim bavljenjem temom i palo je u zaborav. Giljermo Ferero je gotovo nepoznat i ignorisan. Džudit Sklar (Judith Shklar), koja je kao disident prodrmlala liberalnu teoriju političke moralnosti, menjajući „liberalizam prava“ sa „liberalizmom straha“, još uvek je disident unutar glavne struje liberalnog političkog mišljenja. Postoji nešto samoporažavajuće u pojmu straha, kako naglašava Monteni. Politika straha je najmanje zastupljena u ovom opusu. Čini se da je u pravu Huan Koradi (Huan Coradi), latinoamerički politički naučnik, koji je, inače, napravio možda najbolju studiju o režimima straha *Ka društvu bez straha (Towards Society without Fear)*, kada dokazuje da je još Giljermo Ferero na najsystematičniji i najobuhvatniji način koristio pojam straha kao polaznu tačku političke teorije. Teško je ne složiti se sa ovim.

POREDAK I STRAH

Tukidid navodi da je Perikle u svojoj zagrobnoj besedi tvrdio da je za održavanje poretka i zakona „strah naš glavni saveznik“. On je posebno istakao tri oblika straha: strah od zakona („nepisanog zakona za koji svi ljudi priznaju da je sramotno prekršiti ga“). Druga dva oblika su strah od bogova i strah od neprijatelja. U isto vreme, Perikle nas uči da je hrabrost druga strana straha. Hrabrost je najstarija javna vrlina. Strah i hrabrost su dva lica istog boga, Janusa, boga poretka. Poredak je najviše javno dobro. Lekcija koju smo naučili iz kanonske političke teorije odnosi se na poredak unutar grada, ili još preciznije, to je niz tekstova o načinima da se izbegne nered koji ugrožava zajednički život unutar političke zajednice. Strah od neporetka je najtraumatičnije iskustvo za svako političko društvo. Od Tukidida, preko Makijavelija i Hobsa, Hane Arent (Hannah Arendt) i Ferera, politička teorija nas upozorava o traumatičnim posledicama rata i razaranja pravnog poretka (zakona). Prirodno i najbolje mesto da se to ilustruje

jeste slavni opis građanskog rata koji se dogodio na Krfu, 472. godine p.n.e. Rat je nasilni učitelj, to je stanje stvari kada ljudska bića postaju „robovi strasti“. Strah je najaci od njih. „Razlog poretka“ u političkim i nepolitičkim zajednicama leži u dubokom i neizbežnom pitanju o načinu da se izbegnu zastrašujuće posledice straha od neporetka.

U kratkoj raspravi *Rasprava o zakonima (Discourse of Laws)*, Hobs ocrta minimalni pojam poretka: „... istinski cilj zakona jeste da zavedu i uspostave poredak u vladavinu među ljudima, čiju nadležnost su svi obavezni da poštuju, pre nego dovode u pitanje“. Franc Nojman, koji se snažno oslanjao na Tomasa Hobsa, u uvodu u knjigu „Behemot“, podseća na razlikovanje između poretka i neporetka i napominje da je Hobs bio taj koji je popularisao i Levijatana i Behemota. Njegovo delo, *Levijatan*, je analiza države koja je politički sistem prinude čija suprotnost je stanje bezdržavlja, kaos, situacija bezakonja, nereda i anarhije. Na kraju svoje knjige Nojman dodaje esej sa naslovom „Da li je Nemačka država?“ i u odnosu na Hobsa proširuje osnovnu ideju poretka. Iako Levijatan, kako pokazuje Nojman, proždire društvo, on ga ne proždire celog. Njegova suverena moć je zasnovana na pristanku ljudi. Njegovo opravdanje je još uvek racionalno i, stoga, nesaglasno sa političkim sistemom koji potpuno žrtvuje pojedinca. Prema tome, Hobsov Levijatan takođe zahteva vladavinu prava. Oslanjajući se na formulu „zaštita za poslušnost“, država se javlja kao odgovor na egzistencijalni strah koji postoji u prirodnom stanju. Teror koji vlada u prirodnom stanju nagoni uplašene pojedince da se udruže, njihov strah raste do krajnosti, a onda se javlja iskra racionalnosti i iznenada im donosi novo dobro. Egzistencijalni strah je izvor poretka i sigurnosti, odnosno, *Creator et Defensor Pacis*.

Hobsovska formula „zaštita za poslušnost“ na ispravan način razume da je postojanje suverene vlasti koja je sposobna da obezbedi zakonitost, i prema tome u stanju da ublaži stalni strah od negrađanskog stanja *condition sine qua non* društvenog mira i poretka. Međutim, ono što Hobs, a kasnije ni njegov sledbenik Karl Šmit nisu uvideli jeste da vlast koja se oslanja isključivo na prinudu nikada ne može pojedince osloboditi od straha. Umesto toga, ona ih tera da žive u stalnoj zastrašenosti, ograničenoj slobodi i strahu. Ovo je ključno mesto za razumevanje instruktivnog tumačenja straha i poretka koje je ponudio Giljermo Ferero. Ferero, kao što sam istakao, pripada redu kanonskih teoretičara koji su se bavili pitanjima poretka i izvoriga nereda: „Jer nered nastaje samo onda kada je nepredvidljivost stalno prisutna u ljudskim odnosima. Poredak predstavlja mogućnost predviđanja reakcija ljudi koje ne poznajemo. Zapravo, prvo konstruktivno pojavljivanje uma jeste pravni poredak, zakon u strogom smislu reči, bez koga niko od nas nikada ne može biti siguran da neće biti ubijen ili opljačkan kada napusti kuću. Politički poredak se može održavati samo kroz samodisciplinu.

Ali politička samodisciplina je jedan od najtežih zadataka sa mojim se suočava konstruktivni um. Ali je najnužniji jer bez njege je čovek osuđen na trajnu i užasnu nečovečnost” (Ferero 1941, 33). Dakle, prema Fereru, uništavanje legalnosti i poretka je najtraumatičnije iskustvo za svako društvo. Veliki preokreti i građanski rat su primeri tako dramatičnih događaja. Ferero nas upozorava da strah prožima svakoga kada je urušena legalnost društvenog tela, iako urušavanje poretka i legalnosti može biti opravdano porocima i slabostima režima: prva stvar od koje se plašimo je samouništenje, nakon čega se strah širi na sve druge. U takvim situacijama celokupno društvo je bačeno u haos. Ljudi iznenada otkrivaju da ne mogu verovati jedni drugima; prećutni dogovor ovde nije ni od kakve koristi i strah počinje da gospodari društvom menjajući ponašanje svih. Prema Fereru, ništa bolje ne odslikava stanje „velikog straha” od Francuske revolucije. Jedno od najstarijih i najprefinjenijih društava rasturilo se pred očima sveta. Oni su se naprosto probudili jednog jutra u društvu bez vojske, pravosuđa, policije, administracije i zakona. Društvo je bilo uhvaćeno u đavolskom krugu straha, terora, državnog udara, diktature, upada i rata bez pravila.

Ranih devedestih političko društvo u bivšoj Jugoslaviji se nalazilo u takvoj situaciji. Majkl Ignjatijev (Michael Ignatieff) je u svom odličnom opisu situacije na Balkanu ovo stanje zvao „naoružana paranoja”. Ignjatijev pokazuje da su narodi, u strahu jedni od drugih, uništili slabu državu, ali da sada teže da izgrade drugu, jednaku državu da ih odbrani i zaštiti. U međuvremenu, strah ih je učinio nesigurnim, nasilnim i usamljenim. Strah od neporetka pokreće ljude da teže stanju poretka i bezbednosti. Urušavanje poretka i legalnosti, kao i „veliki strah” koji je iznikao iz ovog procesa jeste rodno tle političkog amalgama (režima straha) koji su nastali u regionu.

STRAH I LEGITIMNOST

Na ovom mestu valjalo bi ukazati na Fererovu temeljnu tezu o složenoj vezi između poretka (vlade), straha i legitimnosti. Princip legitimnosti je *axiomata media* koji uspostavlja vezu između poretka i straha. Najpre ćemo ovde sumirati tip argumentacije koji izlaže Ferero.

Strah je početna tačka u Fererovoj teorijskoj konstrukciji. Ovo osećanje upućuje na životno stanje koje svoje korene ima u svesti o smrtnosti. Strah je „primordijalno zlo” na osnovu koga možemo ući u trag mnogim promenama u svetu koje imaju zajedničko ime „civilizacija” i „progres”. „Ovo primordijalno zlo je strah. Strah je duša živog univerzuma. Univerzum ne može kročiti u životnu sferu a da ne bude uplašen. Najviše živo stvorenje je čovek, koji je takođe najuplašeniije i najzastrašeniije stvorenje. On širi strah i zaplašen više od drugih zato što je jedino stvorenje koje ima ideju, opsesiju i terorisan je velikom mračnom aurom smrti” (Ferero 1942, 30).

Čovek je najplašljivije od svih stvorenja. Međutim, čovek “želi da bude hrabar i da pobeđi svoj strah”. Strah i hrabrost su dve strane iste ljudske prirode. Civilizacije, što je drugo ime za ljudski napredak i koja je izražena kroz institucije, kulturu, religiju, simbole itd, jeste škola hrabrosti i meri se rezultatima napora koje čovek preduzima da bi savladao strah i razumeo stvarne opasnosti koje ga ugrožavaju. Najvažniji među ovim proizvodima civilizacije jeste vlada. Sledeći na ovom mestu Hobsovu formulu „zaštita za poslušnost“, Ferero pokazuje da je glavna funkcija poretka (vlade) da oslobodi čoveka od straha i da ljude zaštiti jedne od drugih. „Politička vladavina je najviša manifestacija tog straha u čoveku koja je sama nadahnuta pokušajima da se oslobodi od straha. To je verovatno najdublja i najmračnija tajna istorije. Vrhovna vlast je prisutna čak i u najsiromašnijim i najmanje prosvetljenim ljudskim društvima. Shema prema kojoj je svaka država, bilo velika ili mala, organizovana bila je uvek i svuda ista: vladari koji su upravljali policijom i vojskom, koji su nametali svoju volju i odluke silom, mase koje su se pokoravale bilo dobrovoljno ili ne. Čovečanstvo je živelo, živi i živeće samo unutar takvog uređenja, i to iz veoma prostog razloga: ljudi ne veruju jedni drugima i plaše se jedni drugih, posebno zato što poseduju oružje da bi se odbranili“ (Ferero 1942, 32).

Ferero naglašava da su stah od rata i strah od anarhije najčešći izvori nereda, usmeravajući svoju analizu prema veoma specifičnim oblicima političkog straha, naime prema temeljnom političkom odnosu između vladara i potčinjenih, „gospodara i robova“ prema njegovoj terminologiji. „Vlada je u osnovi oružje za odbranu čovečanstva od najvećih strahova čovečanstva – anarhije i rata. U isto vreme, ona nastaje iz dvostrukog odnosa gospodara i robova. Većina ljudi su strašljiva, skromna i pokorna stvorenja, koja čine savitljivi materijal za vladanje, jer su oni rođeni da se pokoravaju“ (Ferero 1942, 33). Međutim, ovo čini paradoks političkog poretka. Mada je vladavina uspostavljena da oslobodi čoveka od straha i nesigurnosti, ona proizvodi posebnu vrstu straha, strah od moći. Na ovom mestu Ferero uvodi pojam legitimnosti, koji humanizuje i moralizuje temeljne političke odnose između onih koji vladaju i potčinjenih: „Principi legitimnosti su jedina odbrana od aktivnog i pasivnog straha od vlasti“. Oni su „magična moć“, „misteriozni“, „nevidljivi duh grada“. „Princip legitimnosti se ne može naći u filozofiji, religiji, istoriji, pravu ili kulturi Zapada. O principu legitimnosti se nikada nije pisalo jer su ljudi uvek bili nesvesni njegovog postojanja. Njihovo delovanje, životni tokovi, borbe, koje su uprkos svemu odlučivale o sudbini ljudi su, kao što smo videli, nevidljivo ezoterične, misteriozne. Oni su skriveni u dubini istorije“ (Ferero 1942, 227).

Osnovna funkcija principa legitimnosti jeste da moralizuje, humanizuje, civilizuje i obuzda političku moć i da umiri strah koji vlada između onih koji vladaju i podređenih. „Politička vladavina, takođe, kao i religija tokom

vremena postaje humanizovana i civilizovana utoliko što odbacuje od sebe aktivne i pasivne strahove; a odbacuje ih ukoliko je više puta odbranjen i postao nužan princip legitimnosti... Stvarna priroda ovih principa je da isteraju strah, misteriozni i recipročni strah koji uvek nastaje između onih koji vladaju i podređenih. To je razlog zašto oni s pravom mogu biti slavljani kao duh grada“ (Ferero 1942, 35). Princip legitimnosti je stub civilizacije, njegov zadatak je da oslobodi vlast i njene podanike od uzajamnog straha i da u njihovom odnosima sve više i više zauzima mesto straha i sile. Međutim, ako je u civilizovanoj državi princip legitimnosti narušen i vlast stečena silom, narod odmah ponovo pada u strah i varvarizam. Kao što smo mogli videti, Ferero deli normativni optimizam zapadne, moderne civilizacije, koja obećava oslobađanje od iracionalnih poriva, među kojima je strah najjači. Moderno prosvetiteljstvo je izgrađeno na racionalnom potiskivanju strahova, ali istinski racionalizam ne sastoji se u suzbijanju straha, nego u njegovom prepoznavanju i razumevanju. Možemo dodati da među opšta normativna mesta moderne političke teorije spada suprostavljanje straha i slobode. Od Monteskljea do Frankfurtske škole, od Ferera do Moske (Mosca) i Gramšija (*Gramsci*), od Ruzvelta (*Roosevelt*) do burmanske opozicione liderke Aun San Su Ći (Aung San Suu Kyi), strah je bio označavan kao neprijatelj nezavisne ličnosti i političke pristojnosti, i suprostavljan slobodi, prosvetćenosti i civilizaciji. Kako je Aun San Su Ći u svom obraćanju povodom dodele Nobelove nagrade naglasila već u prvoj rečenici: „Nije vlast ona koja kvari. Strah od gubljenja vlasti kvari one koji je vrše i strah od biča vlasti kvari one koji su joj podređeni“ (Aung San Suu Kyi 1991, 179). Hrabrost je drugo lice toga. Ona se pozvala na Aung Sana, svog oca, koji je „podsticao narod da skupi hrabrost“. Političke i demokratske institucije su podjednako sredstva i ciljevi za oslobađanje ljudi od straha. „Među osnovnim slobodama ka kojima ljudi teže kako bi njihov život mogao biti potpun i neograničen, sloboda od straha se ističe i kao sredstvo i kao cilj... Narodi koji hoće da grade nacije u kojima su čvrsto utemeljene snažne, demokratske institucije kao zaštitu od državne moći, moraju najpre naučiti da oslobode svoj um od apatije i straha“ (Aung San Suu Kyi 1991, 183).

STRAH I DIKTATURA

Ferero se široko oslanja na Taljeranova (*Tallerand*) razmatranja dva temeljna problema u svojim političkim spisima. Prvi je princip legitimnosti, a drugi totalitarna dinamika „revolucionarne države“ („bonapartizam“). Reč bonapartizam biće upotrebljavana iz očiglednih razloga. Bonapartizam je kao pojam prihvaćen da označi poseban oblik režima (režim straha), onu vrstu političkog poretka (vladavine) koji se zasniva na strahu kao svom energetskom principu. Ovo nasleđe je snažno ukorenjeno u evropskoj političkoj

kulturi i artikuliše se kao poseban oblik straha – strah od despotizma. Ono je opšte mesto u evropskoj političkoj kulturi, od Monteskeja, preko Konstana (Constant), do Ferera i Džudit Sklar. Bonapartizam je vrsta političkog režima koji nije evropskog porekla, on je ne-evropski. „Koren ove tradicije (evropske), za one koji su je izumeli, jeste u suštini legalizam, vladavina prava. Suprotnost između evropske zakonske vladavine i orijentalnog, „turskog”, despotizma stara je koliko i evropska politička teorija. Povremeno su se javljali zastupnici prosvetljenog despotizma, koji upotrebljavaju orijentalni vlastodršci, kao modela racionalne vladavine. Ipak, glavni predmet ovih poređenja bila je briga da se ojača vladavina prava, upozoravajući Evropljane na opasnost i nesreće koje čekaju sve one koji ga odbacuju u prilog evropskog apsolutizma. Današnje sučeljavanje Istoka i Zapada nije tako jednostavno, ali teško da se promenilo njegovo ideološko jezgro” (Shklar 1964, 21).

Opet se snažno oslanjajući na Taljerana, Ferero formuliše dva stava o političkoj ulozi bonapartizma. Prvo, bonapartizam je „gnojni čir” na političkom telu Evrope; on je oblik režima koji ne pripada evropskoj političkoj kulturi. Drugo, osnovne odlike ovog oblika režima jeste urušavanje političkog i pravnog poretka. Francuskoj će biti potrebno, podseća Ferero još jednom na Taljerana, pedeset godina da povрати poverenje u republikanske političke i pravne ustanove nakod pada Napoleona Bonaparte. Ferero upotrebljava nekoliko pojmova da bi opisao Napoleonov politički režim: „revolucionarna vladavina”, „revolucionarni despotizam”, „totalitarni despotizam”. Reč je o obliku nelegitimne vladavine, obliku uzurpacije, oslonjene na strah kao svoj pokretački princip. Napoleon je bio proizvod revolucije, i „strah i samo strah je bio temeljna tajna celokupne njegove politike, kao i one revolucionarne”. Sudbina ovog oblika vladavine jeste da se ona nikada ne može sama stabilizovati; ona je, pozvaću se na Benžamina Konstana, „kuća na pesku”. Ovaj oblik režima, koji se oslanja na populističku mobilizaciju naroda, vrši zamenu slobode naroda sa moći naroda: „Ustav iz godine osme, koji je monstruozno izvrtanje i proizvod straha, porobio je narod istog trenutka kada ga je proglasio za suverena. Preokrenuta demokratija iz godine osme ne može postati legitimna vladavina, zbog toga što ona u praksi poriče princip suvereniteta, koji je ustav proglasio za temelj države. Isto se može reći za moderne totalitarne države. One su preokrenute demokratije koje su zasnovane, manje više, na istom modelu koji je uspostavljen Osamnaestim brimerom. One mogu trajati vekovima, ali nikada ne mogu postati legitimne. Sažeto, princip legitimnosti je uvek delimičan, ograničen, osporiv i reverzibilan, ali ipak uvek mora biti iskreno prihvaćen. Kada se on pretvori u haos nikada ne može legalizovati vlast, koja u tom slučaju naprosto postaje instrument prinude” (Ferero 1941, 50).

U čemu je tajna ove vrste vladavine? Ako se slede Ferero, Konstan i neki drugi autori, može se tvrditi: rat je poslednji izvor njene moći i legitimnosti.

Ovaj oblik vladavine je stalno preopterećen „strahom diktatora”. Benžamin Konstan u svojoj raspravi „O duhu osvajanja i uzurpacije” govori da uzurpator, zabrinut i u agoniji, sam ne veruje u ona prava koja prisvaja za sebe, mada prisiljava svet da mu ih prizna. Nelegalnost ga proganja kao duh. On proglašava zakone i menja ih, donosi ustave i narušava ih, osniva carstva i urušava ih. On nikada nije zadovoljan sa svojom kućom izgrađenom na pesku, čiji temelji su propali u ambis. Vratimo se Fererovoj argumentaciji. „Sluđeni strahom do tačke upotrebe nasilja, ovi režimi su potpuno ignorisali granice iza koje upotreba sile postaje samoubistvena. Metodi za očuvanje unutrašnjeg poretka postaju giljotina, terorisanje, policijska tiranija, totalitarizam konzulata i Imperije, dok se u svojoj spoljnoj politici oslanjaju na rat bez pravila. Zbog toga što sve ove vlade predstavljaju nelegitimnu „uzurpaciju”, one upadaju u začarani krug straha koji izaziva zloupotrebu sile, koja sa svoje strane uvećava strah, što je Evropu uvuklo u ovaj krug (veliku paniku)” (Ferero 1941, 51). Međutim, ako su režimi straha zasnovani na ratu, prvi poraz u ratu, prema rečima Vilhelma Rošera (*Wilhelm Roscher*) „šalje Cezara kući”. Ferero je tvrdio da Napoleon nikada ne bi bio u stanju da održi svoju nelegitimnu vladavinu da ona nije bila ojačavana iluzijom pobeđe.

FERERO I BALKAN

U poslednjem delu teksta pokušaćemo da pokažemo kako se balkanska politička dinamika (ratovi na Balkanu tokom devedesetih godina dvadesetog veka) može promišljati unutar šireg teorijskog okvira Fererove političke teorije. Pri tome će biti upotrebljeni osnovni pojmovi Fererove političke teorije, ali će pre svega biti ukazano na važnost njegovog pojma kvazilegitimnosti. „Postoje ne samo legitimne i nelegitimne vlade; između njih nalaze se vlade, koje, mada nisu legitimne, mogu da računaju na dovoljno veliku podršku tako da ne moraju, kao nelegitimne vlade, da se oslanjaju samo na upotrebu korupcije, prevare i nasilja. One su obezbedile pristanak, delimično zato što sadrže elemente legitimnosti, delimično zbog toga što su nužne da bi se sprečila anarhija” (Ferero 1942, 217). Kao što je dobro poznato, postoji porodica pojmova koji su u modernoj i antičkoj političkoj teoriji imali značajnu ulogu u teoriji nelegitimne vladavine. Tiranija i despotizam su klasični primeri, ali u osamnaestom i devetnaestom veku pojavili su se novi pojmovi. Nakon Francuske revolucije, terora i prvog dolaska na vlast Napoleona, veliki broj teoretičara je smatrao da su sve stare klasifikacije režima zastarele. Najugledniji naučnici su preuzeli zadatak da objasne ovaj novi fenomen i da navedu njegove odlike: Tokvil (*Tocqueville*), fon Štajn (*L. von Stein*), Rošer, Trečke (*Treitschke*) itd. Često se dokazivalo, na način na koji je to

Ferero činio, da su u diktaturi podanici bili više ugnjeteni nego u tiraniji, despotizmu ili monarhiji.

Na ovaj način će i u ovom ogledu pokušati da se odredi priroda političkog režima koji je nastao u Srbiji kasnih osamdesetih godina dvadesetog veka. Reč je o blagom redefinisaju klasiifikacije principa legitimnosti iz Fererovog dela *The Reconstruction of Europe*. Kvazilegitimna vladavina je ona koja prikriva principe sile, straha i nesigurnosti iza privida slobode, institucija i legitimnosti. Prema Fereru, kvazilegitimnu vladavinu je najteže razumeti. Zbog toga što ovaj tip vladavine svoju legitimnost traži u sukobljenim principima legitimnosti, on živi u nepodnošljivoj protivrečnosti, on je u stalnoj opasnosti od vređanja zdravog razuma i morala svojih podanika. Posledica toga je da on mora kriti svoju pravu prirodu. On može uživati prednost koju donosi kvazi-legitimnost samo ukoliko uspe da se pruruši. Ferero dodaje da se cela generacija može pokoravati vladi ove vrste a da nikada ne dovede u pitanje njenu pravu prirodu, verujući da je ona suprotno od onoga što stvarno jeste. U takvom političkom poretku ne postoji ništa stabilno, stalno, konačno i organsko. Dokazujući da je nasilna i proizvoljna vlast uvek rezultat kvazi-legitimnog i nelegitimnog oblika političke dominacije, Ferero želi da objasni „užasni strah diktatora”. On piše: „strah diktatora je samo jedan primer ove magične moći principa legitimnosti. Diktator se plaši vlastite moći zato što ju je stekao narušavajući princip legitimnosti” (Ferero 1942, 27).

Politički režim koji je nastao u Srbiji krajem osamdesetih godina prošlog veka u velikoj meri se poklapa sa opisom formativnog principa koji je opisao Ferero. Osnovne karakteristike ovog režima vidljive su u klimi balkanskog rata (velika kriza, odnosno velika šizma prema Fererovoj terminologiji), personalizovanom obliku vladavine („samo ime vladara je njegov legitimacijski titulus”, kako kaže Trečke), masovnoj narodnoj mobilizaciji, strahu kao pokretačkom principu, institucijama bez ugleda i autoriteta, ponižavanju pojedinaca i stalnoj deinstitucionalizaciji pravnog i političkog poretka. Autoritet političkih ustanova je urušen uvođenjem starog ohlokratskog principa; deinstitucionalizacijom pravnog i političkog poretka uspostavljeno je stanje „anarhije u ime poretka”, a hiperinflacija normi išla je ruku pod ruku sa urušavanjem sloboda i principa legaliteta. Deinstitucionalizacija poretka je takođe bila praćena stalnom političkom i pravnom mobilizacijom. Politički projekti i principi bili su prihvatani samo da bi sutradan bili zaboravljeni ili da bi bila sprečena njihova primena. To je bio način da se održi visoka napetost u političkoj javnosti, u skladu sa Napoleonovom geslom da „se Francuzima mora dati nešto novo svaka tri meseca”. Međutim, pokazalo se da ovaj tip vladavine ima vlastite granice i da izvor plebiscitarne i narodne podrške nije neiscrpan. Stupanje režima u rat može se razumeti kao tačka kada slabi moć

„plebiscitarne privlačnosti” režima i kada se smanjuju očekivanja javnosti. Oslanjanje na rat je tajna režima, a njegov najveći neprijatelj je mir. Opasnost leži u tome da ono što nastane kada se kaos postavi za načelo, završava u haosu. Sudbina modernih diktatora, od Napoleona do Miloševića, potvrđuje ovu istorijsku tendenciju. ¶

LITERATURA

- Bibó, István (1962) *Reflection on the Social Development of Europe*, N. York
- Constant, Benjamin (1988) *Political Writings*, trans. and edited B. Fontana, Cambridge University Press
- Corradi, J. E. (2001) “On Violence and Terror”, *Telos*, No. 120
- Delimo, Žan (1987) Strah na Zapadu I i II, prevod Zoran Stojanović, Književna zajednica Novoga Sada, Novi Sad
- Ferrero, Guglielmo (1941) *The Reconstruction of Europe*, G. P. Putnam Sons, N. York
- Ferrero, Guglielmo (1942) *The principles of Power. The great Political Crisis of History*, C. P. Putnam, N. York
- Hobbes, Thomas (1997) *A Discourse of Laws, in Three Discourses*, Chicago i London, Chicago University Press
- Ignatieff, Michael (1997) *The Warrior’s Honor: Ethnic War and Modern Conscience*, New York, Henry Holt
- Kateb, Georg (2004) “*Courage as a Virtue*”, *Social Research*, vol. 71, No 1, Spring Montenj, Mišel de ()
- Neumann, Franz (1957) *The Democratic and the Authoritarian State*, Edited and with Preface by Herbert Marcuse, Free Press of Glencoe, N. York
- Shklar, Judith (1964) *Legalism*, Harvard Univ. Press, Cambridge
- Suu Kyi, Aung San (1991) *Freedom from Fear*, Penguin, London
- Treitsche, Heinrich (1961) *Politics*, Constable, London
- Tukidid (2010) *Peloponeski rat*, prevod Dušanka Obradović, Prosveta, Beograd

SUMMARY

LEGITIMACY AND FEAR IN GUGLIELMO FERRERO

The article stressed the centrality of fear for political order, arguing that every theory of state, every developed political ideology tend to evade collective consequences of fear. Despite its importance, the problem of fear was neglected in mainstream political theory. The author offers a short genealogy of the way the problem of fear was addressed in traditional political theory since Thucydides. The focus of analysis is the complex relations between order (government), fear and legitimacy in the works of Guglielmo Ferrero and his disciple Bibó István. In the last part of article, the author makes an attempt to demonstrate how political dynamic on the Balkans could be reflected within broader framework of Ferrero's political theory. He found that Ferrero's concept of quasi-legitimacy might be very useful in that analysis.

KEY WORDS: Ferrero, order, fear, legitimacy, quasi-legitimacy, dictatorship

STRANAČKA IDENTIFIKACIJA I GRANICE STRANAČKE MOBILIZACIJE U HRVATSKOJ NAKON 2000. GODINE

Andrija Henjak¹

REZIME

Rad istražuje razloge nastanka obrasca asimetrične stranačke mobilizacije u hrvatskom stranačkom sustavu nakon 1990. godine i pokušava povezati kretanje stranačke potpore s obrascem veza između stranaka i birača. U članku se polazi od nalaza da je biračka potpora HDZ-u kroz čitavo razdoblje nakon prvih izbora bila prilično stabilna, dok je potpora birača stranaka ljevice i centra bila vrlo promjenjiva. Razlog tome autor nalazi u tipu veza između stranaka i birača koje se primarno temelje na simbolima i vrijednostima oblikovanim kroz više desetljeća. Oni imaju vrlo stabilan utjecaj i otežavaju promjene biračkih lojalnosti. Asimetrični se obrazac mobilizacije javlja zato što se birači HDZ-a identificiraju sa strankom na osnovi vrijednosti i simbola koje povezuju sa samom strankom, dok se birači stranaka ljevice i centra više identificiraju s vrijednostima koje ove stranke manje ili više uspješno zastupaju. Empirijska analiza faktora koji oblikuju odnos prema strankama potvrđuje da najveći utjecaj imaju odnos prema religiji, povijesti i tradicionalnim vrijednostima. Međutim, analiza isto tako pokazuje da se važnost ovih faktora s vremenom mijenja i ovisi o obrascima koalicija između stranaka odnosno o porukama stranačkog vodstva.

KLJUČNE RIJEČI: stranačka mobilizacija, hrvatski stranački sustav, izbori u Hrvatskoj, HDZ

UVOD

Sve zemlje postkomunističke Evrope koje su imale neki oblik masovne politike prije Drugoga svjetskog rata iz komunizma izišle su s političkom podjelama umnogome utemeljenim na povijesnim rascjepima koji su prethodili uspostavi komunističkih režima. Ove podjele u interakciji

1 *Andrija Henjak*, viši asistent Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

s promjenama koje su se događale tijekom pola stoljeća komunizma uvele u oblikovale političke podjele nastale u razdoblju tranzicije (Tworzecki 2003; Kitschelt 1995). Niz studija pokazuje da su povijesna naslijeđa iz pretkomunističkog razdoblja i razdoblja komunističkog režima utjecala na razvoj političkih podjela u Poljskoj, Mađarskoj, Slovačkoj, Češkoj Republici i Bugarskoj (Kitschelt 1995; Kitschelt i dr. 1999; Tworzecki 2003; Deegan Krause 2006; Jasiewicz 2009). Iste studije pokazuju i to da su predtranzicijske političke podjele, u interakciji s karakteristikama same tranzicije, znatno utjecale na oblikovanje veza između stranaka i birača, a posljedično i stranačkih sustava u ovim zemljama. U zemljama u kojima su podjele temeljene na predtranzicijskom naslijeđu bile posebno izražene, došlo je do formiranja strukturnih i vrijednosnih rascjepa temeljenih na kulturnim i vrijednostima faktorima (primjerice u Mađarskoj i Poljskoj) ili ekonomskim faktorima (primjerice u Češkoj Republici), koji su u konačnici proizveli jasnu ideološku ili simboličku povezanost birača i stranaka.

Iako je za kristalizaciju utjecaja predtranzicijskog naslijeđa i za stabilizaciju veza stranaka i birača trebalo proći stanovito razdoblje koje je karakterizirala naglašena nestabilnost stranačkog sustava, na dugi rok ovi faktori su omogućili uspostavu relativno stabilnih veza između birača i stranaka koje se temelje na programskoj, ideološkoj ili vrijednosnoj bliskosti (Kitschelt i dr. 1999). S druge strane, u zemljama u kojima je predindustrijsko naslijeđe bilo manje važno i gdje su se glavni modernizacijski procesi odvijali za trajanja komunizma, veze između birača i stranaka su fluidnije i znatno podložnije klijentelističkim obrascima razmjene i populističkom tipu politike (primjerice u Bugarskoj, Rumunjskoj) (Kitschelt 2000).

Slične predtranzicijske podjele su postojale i u Hrvatskoj. Povijesne podjele nastale neposredno prije Drugoga svjetskog rata ili neposredno poslije rata temeljne na odnosu prema Jugoslaviji, pripadnosti zaraćenim stranama u ratu, odnosu prema poslijeratnim događajima i događajima u socijalističkoj Jugoslaviji umnogome su uvjetovale nastanak političkih podjela u Hrvatskoj nakon uvođenja višestranačja (Šiber 1997 i 2001, Zakošek i Čular 2004, Čular i Gregurić 2007). Hrvatska tranzicija prema demokraciji odvijala se u uvjetima u kojima je značaj simboličkih i povijesnih podjela bio dodatno naglašen i gdje su odvajanje od Jugoslavije i rat koji je slijedio stvorili kontekst u kojim je uloga simboličkih faktora u procesu formiranja stranačkog sustava i veza između birača i stranaka bila posebno naglašena. Studije ideološke samoidentifikacije pokazale su da se hrvatski birači ideološki određuju prema ljevici i desnici uglavnom na temelju njihova odnosa prema povijesti, tradicionalnim vrijednostima i religiji (Čular 1999, Henjak 2005, Jou 2010). Studije izbornog ponašanja identificirale su iste činitelje kao glavne determinante biračkog ponašanja (Šiber 1998 i 2001, Zakošek 1998 i 2001, Zakošek i Čular 2004). Konačno, sve

spomenute studije su potvrdile relativno stabilan utjecaj ovih determinanti kroz više izbornih ciklusa.

Relativna stabilnost determinanti biračkog ponašanja i ideološke samo-identifikacije kroz izborne cikluse nije međutim u skladu s kretanjima birača na agregatnoj razini. Točnije, ona nije u skladu s nestabilnošću i znatnim promjenama koje opažamo između izbornih ciklusa unutar skupina birača koje glasuju za stranke koje bismo mogli svrstati na centar ili lijevicu političkog prostora. S druge strane, stabilnost izborne podrške HDZ-u od izbora 1990. do danas je zaista uočljiva. Ako uzmemo u obzir promjene koje su se dogodile ulaskom novih kohorti birača te demografskim odumiranjem dijela starijih dobnih kohorti te ako uzmemo u obzir da nakon 2000. godine HDZ više ne vodi karizmatični vođa poput Franje Tuđmana, promjene koje su se dogodile u HDZ-ovu biračkom tijelu mogu se opisati kao relativno male. Stabilnost HDZ-ove izborne podrške možda ne bi trebala čuditi, međutim kad se uspoređi s ostalim strankama iz srednje i istočne Evrope uistinu se teško može naći stranka slične izborne povijesti. Stabilnost HDZ-ove izborne podrške dodatno upada u oči kad se uspoređi s kretanjima birača unutar lijevog i centrističkog bloka u Hrvatskoj. Na prvim izborima najveću podršku tih birača dobili su SDP i Koalicija narodnog sporazuma. Na izborima 1992 najviše birača ljevice glasa za HSLS, dok na izborima 1995. dolazi do izražene fragmentacije unutar lijevog bloka kad osim HSLS-a i HSS-a i SDP dobijaju znatan broj glasova. Na izborima 2000 birači ljevice koncentriraju se oko koalicije HSLS-SDP da bi se potom, nakon djelomične demobilizacije i fragmentacije na koaliciju okupljenu oko SDP-a te HNS-a na izborima 2003., većina birača ljevice u izborima 2007. godine okrenula SDP-u.

Ovaj kratak prikaz kretanja birača ljevice služi da se pokaže kako je tijekom većeg dijela posttranzicijskog razdoblja politički prostor u Hrvatskoj bio strukturiran na način koji bismo mogli opisati kao asimetrična blokovska podjela. Na jednoj se strani nalazi homogeni HDZ-a s jasno definiranom izbornom bazom i biračima koji relativno rijetko napuštaju stranku (s iznimkom djelomične demobilizacije i napuštanja stranke na izborima 2000. godine), dok se s druge strane nalazi heterogeni lijevi i centristički blok unutar kojega postoje relativno velike fluktuacije birača čije biračko ponašanje, čini se, više ovisi o njihovoj trenutačnoj percepciji mogućnosti i vjerodostojnosti pojedinih stranaka koje pripadaju ovom bloku nego o nekoj posebno izraženoj identifikaciji sa samim strankama.

Osnovni cilj ovog rada je pokušati utvrditi u kojoj mjeri opisani asimetrični obrazac mobilizacije birača postoji na razini stranačke identifikacije i objasniti koji ga faktori oblikuju. U tu svrhu rad pokušava dati odgovor na dva povezana pitanja. Prvo pitanje tiče se mjere u kojoj je odnos prema strankama oblikovan odnosom prema povijesti, religiji i tradiciji kao glavnim

predpolitičkim pitanjima koji oblikuju stabilan i čvrst identitet. Drugo pitanje tiče se mjere u kojoj su ove determinante odnosa birača prema strankama slične kod SDP-a, HNS-a, HSLŠ-a, HSS-a, te u kojoj mjeri se determinante odnosa birača prema ove četiri stranke razlikuju od determinanti odnosa birača prema HDZ-u.

Rad je organiziran na sljedeći način. Drugi odjeljak bavi utjecajem povijesnih i simboličkih podjela na veze između stranaka i birača te iznosi glavne propozicije rada. Treći odjeljak opisuje kretanje birača i odnos prema strankama te analizira u kojoj mjeri opisani obrazac mobilizacije postoji. Četvrti odjeljak opisuje podatke i metode korištene u empirijskoj analizi koja se temelji na anketnim istraživanjima FPZ-a provedenim pred izbore 2000., 2003. i 2007. odine, dok peti odjeljak prikazuje rezultate analize. Posljednji odjeljak iznosi zaključke rada.

POVIJESNO NASLIJEĐE I FORMIRANJE VEZA IZMEĐU STRANAKA I BIRAČA

U nizu postkomunističkih zemalja povijesno naslijeđe je utjecalo na formiranje latentnih političkih podjela koje su nakon pada komunizma postale stvarnost i činile osnovu za oblikovanje stranačkog sustava i formiranje veza između stranaka i birača (Kitschelt 1995, Kitschelt, Toka, Markowski i Mansfeldova 1999). Više studija pokazuje da su latentne političke podjele koje su se uglavnom temeljile na religiji i podjelama na društvene grupe koje su imale ili nisu imale koristi od komunističkog modela društvenog razvoja postojale i da su bile vrlo jake u Mađarskoj, Poljskoj i Češkoj, te nešto slabije u Slovačkoj (Tworzecki 2003, Kitschelt, Toka, Markowski i Mansfeldova 1999). U Poljskoj je, osim podjele na razini simbola i stavova, jaka katolička crkva pružala snažnu organizacijsku osnovicu vrijednosnih podjela, a ponekad je djelovala i kao alternativni mobilizacijski kanal. Politički i vrijednosni stavovi društvenih grupa suprotstavljenih režimu bili su relativno jasno definirani, iako nisu imali mogućnost javne artikulacije i mobilizacije. Mehanizam socijalizacije članova društvenih grupa vrijednosno i simbolički suprotstavljenih režimu odvijao se uglavnom kroz obitelj te neformalna udruženja i društvene mreže, ako ih je represivni sustav dopuštao. Povremene masovne mobilizacije protiv režima koje su se dogodile u gotovo svim zemljama srednje Evrope su omogućile da se latentne vrijednosne podjele iskažu i kroz određene oblike mobilizacije, koje je s izuzetkom Poljske u 1980-im bilo uglavnom kratkotrajno ali simbolički vrlo značajno za formiranje budućih rascjepa (Ekiert 1996).

Iako u komunističkim društvima nije bilo višestranačkog sustava, pa tako nije bilo ni političkih stranaka niti stranačke ili ideološke identifikacije, a time ni trajnih oblika političke mobilizacije društvenih rascjepa,

može se reći da podjele temeljene na vrijednostima, odnosu prema povijesti i prema režimu, iako ne predstavljaju oblik stranačke identifikacije u klasičnom smislu tog pojma, ipak predstavljaju stanovitu osnovicu na kojoj bi stranačka identifikacija mogla nastati (Tworzecki 2003).

Postojanje jake stranačke identifikacije iznimno je bitno za institucionalizaciju stranačkog sustava i stvaranje stabilnih veza između birača i stranaka (Dalton i Weldon 2007). Nedostatak značajne razine stranačke identifikacije rezultirati će nestabilnim vezama između birača i stranaka i nestabilnim stranačkim sustavom s visokim stupnjem promjenjivosti broja stranaka i njihova identiteta. Upravo u navedenom Dalton i Weldon vide uzroke nestabilnosti koje možemo primijetiti u stranačkim sustavima dijela postkomunističkih zemalja. No, autori ističu i mogućnost da neki oblici latentne stranačke identifikacije postoje i u društvima u kojima ne postoji višestranački sustav. Ako je to slučaj, s nastankom višestranačkog sustava dolazi do aktiviranja latentne simboličke identifikacije sa strankom koja će u konačnici rezultirati stabilnim vezama između stranaka i birača te u konačnici stabilnim stranačkim sustavom. Ovaj latentni sustav identifikacije može se temeljiti na nizu faktora, no, kao što Tworzecki tvrdi, najvažniji elementi su odnos prema povijesnim podjelama i religiji, budući da samo ove podjele imaju dovoljno veliku simboličku snagu da održe stabilnim podjele u društvima u kojima ne postoje standardni oblici političke participacije i organizacije.

S obzirom na situaciju u Hrvatskoj prije tranzicije, odnosno prisutnost jakih ali latentnih podjela u društvu koje su se temeljile na odnosu prema povijesti i režimu, možemo očekivati da je sličan mehanizam bio prisutan u trenutku nastanka hrvatskoga stranačkog sustava. Ovaj je mehanizam bio pojačan činjenicom da je trenutak nastanka višestranačkog sustava bio dodatno obilježen raspadom Jugoslavije i uspostavom nezavisnosti. Iako u Hrvatskoj nisu postojali zamjetni mehanizmi alternativne mobilizacije i organizacije u doba komunizma, osim donekle katoličke crkve, mehanizmi socijalizacije u obitelji te nekoliko povijesnih događaja, ponajprije vezanih za hrvatsko proljeće, omogućili su makar kratkotrajnu mogućnost za mobilizaciju latentnih političkih podjela i njihov prijenos na novu generaciju koja nije imala izravnih iskustava s povijesnim rascjepima koji su strukturirali političke podjele prije uspostave komunističkog režima (Šiber 1998). Sve spomenuto omogućilo je da nakon pada komunizma na osnovama ove latentne simboličke podjele nastanu stabilni politički rascjepi te stabilne veze znatnog dijela populacije s političkim strankama, ponajprije s HDZ-om (Šiber 1997, 1998).

S priličnom sigurnošću se može reći da je velik dio birača HDZ-a uz svoju stranku snažno povezan jakom stranačkom identifikacijom koja je usmjerena na samu stranku i na njezino simboličko značenje vezano uz

uspostavu nezavisnosti i državnosti te ulogu u ratu koji je slijedio. Budući da je HDZ nastao kao politički pokret s karizmatiskim vođom u trenutku raspada Jugoslavije i s jasnim ciljem nezavisnosti Hrvatske, te da su se nakon dolaska na vlast stranaka i njezin vođa trudili identificirati s nezavisnošću Hrvatske, a kasnije i s vođenjem i ishodom rata, izgledno je da se velik dio birača identificirajući s HDZ-om zapravo identificirao s navedenim ciljevima koji su u konačnici rezultirali vrlo čvrstom povezanošću sa samom strankom. I to s povezanošću koja nije znatnije osjetljiva na političke događaje trenutka ili rezultate koje HDZ ostvaruje na vlasti ili u opoziciji².

S druge strane, jednako je izgledna pretpostavka da se birači lijevog bloka nisu na sličan način identificirali sa strankama za koje glasuju, budući da pojedine stranke ljevice ne utjelovljuju simboličke ciljeve na istovjetan način niti ih birači identificiraju s događajima sličnog značenja. S obzirom na fluktuaciju birača među tim strankama kroz više izbornih ciklusa, možemo pretpostaviti da se većina birača lijevog i/ili centrističkog bloka ne identificira u istoj mjeri sa samim strankama koliko s određenom vrijednosnom pozicijom. Usto, birači ljevice i centra se čine sklonijim promijeniti stranačke preferencije od izbora do izbora, a čini se i da promjena prilično ovisi o tome koju stranku percipiraju kao najvjerodostojnijeg predstavnika njihova vrijednosnog sustava i najjačega izbornog suparnika HDZ-u.

Može se reći da je u počecima formiranja stranačkog sustava u Hrvatskoj osnova za uspostavu veza između stranaka i birača bio neki oblik identifikacije sa simbolima³ i vrijednostima koje stranka predstavlja a koji se temeljio uglavnom na odnosu birača prema povijesti, tradiciji i modernitetu te religiji. Spomenuti su elementi u procesu inicijalne mobilizacije odredili granice između blokova kao i mobilizacijski potencijal pojedinih stranaka. Dok je biračko tijelo HDZ-a bilo jasno određeno i stabilno, unutar suprotnog bloka postojale su prilično velike fluktuacije birača između stranaka. Istodobno, podaci pokazuju (*tablica 2*) da je kretanje birača između HDZ-a s jedne te lijevog ili centrističkog bloka bilo prilično ograničeno.

Trajne veze između stranaka i birača u razdoblju neposredno nakon 1990. godine formirane su ponajprije na temelju identifikacije birača s vrijednosnim i simboličkim pozicijama stranaka prema pitanjima koja se tiču odnosa prema bivšem režimu, odnosa prema ulozi crkve i religije u društvu te karakteristikama demokracije i društva u Hrvatskoj. Dosadašnje studije

2 Postojanje opisanog oblika veze između stranke i birača, iako vrlo vjerovatno, ipak nije moguće pouzdano empirijski potvrditi postojećim podacima.

3 Pod identifikacijom sa simbolima se ovdje prije svega misli na pozitivan odnos prema događajima, pojedincima ili pojavama koji imaju jaki emocionalni značaj. Simbolička veza se može temeljiti na emocijama prema karizmatiskom vođi te na emocionalnoj povezanosti sa ciljem ili ostvarenjem tog cilja (primjerice dobivanje nezavisnosti). Simbolička povezanost se može temeljiti i uvjerenju da pojedina stranka ili pojedinac utjelovljuju neke vrijednosti bez obzira koliko realno djeluju, odnosno provode politike, u skladu s tim uvjerenjima.

potvrđuju da je odnos hrvatskih građana prema ovim pitanjima umnogome ovisio o njihovoj povezanosti s katoličkom crkvom i njihovom obiteljskom biografijom, poglavito u Drugom svjetskom ratu (Zakošek 2001, Šiber 1997, 1998, 2001). Odnos prema ekonomskim pitanjima, tržištu i ekonomskom rezultatu tranzicije nije u Hrvatskoj, kao uostalom ni u većini zemalja središnje i istočne Evrope imao bitnu ulogu u formiranju stranačkih preferencija i stranačke identifikacije (Kitschelt i dr. 1999, Gijssberts, Merove i Nieuwbeerta 2000, Evans i Whitefield 1998, Fidumrc 2000, Tucker 2001). Stoga možemo sa priličnom sigurnošću reći reći da su glavni činitelji koji su oblikovali vezu između birača i stranaka zapravo bliskost između stranaka i birača u pitanjima koja se odnose na ulogu religije u društvu, odnos prema bivšem režimu i Drugom svjetskom ratu, te odnos prema unutar-njem uređenju Hrvatske te položaju manjina u društvu.

Vrijednosne i simboličke podjele među biračima imaju svoje uporište u društvenoj strukturi, odnosno u onim faktorima koji su i u komunizmu predstavljali osnovu za latentne a kasnije i mobilizirane društvene rascjepa. Pozicija obitelji u Drugom svjetskom ratu te povezanost s crkvom činili su osnovu podjela koje su realno postojale u doba komunizma, ali uglavnom nisu imale jasnu društvenu manifestaciju. Može se pretpostaviti, a empirijske analize to i potvrđuju (Šiber, 1998, 2001), da su oba spomenuta faktora bitno utjecala na formiranje stavova o ulozi crkve i religije u javnom životu, odnosu prema komunizmu i Drugom svjetskom ratu i naravi demokracije i društva u Hrvatskoj.

Za očekivati je stoga da će analiza koja slijedi pokazati da je odnos prema političkim strankama u Hrvatskoj primarno određen vrijednosnim i simboličkim faktorima, od kojih su najvažniji odnos prema povijesti i vrijednosnim podjelama koje su vezane uz definiciju identiteta države i društva. Nadalje, može se očekivati da će vrijednosna i simbolička pozicija pojedinih birača biti uvelike određena pozicijom pojedinca ili njegove obitelji u strukturi društvenih podjela oblikovanih u događajima u drugom svjetskom ratu i u vrijeme komunizma⁴. I konačno, može se očekivati da će način na koji opisani faktori oblikuju odnos prema HDZ-u biti bitno različiti od načina na koji isti faktori oblikuju odnos prema strankama ljevice i centra. Također ti će faktori biti vrlo, ili bar donekle slični u načinu na koji oblikuju odnos prema strankama ljevice i centra, tj. SDP-u, HNS-u, HSLŠ-u i

4 Vrlo jake lojalnosti koje su uspostavljene početkom 20. stoljeća pojavom masovne političke mobilizacije u Hrvatskoj i političkim djelovanjem HSS-a, su bitno izmjenjene i dobrim djelom poništene kad su traumatični događaji u drugom svjetskom ratu u uspostava komunizma naposredno nakon rata uvelike uništili postojeće političke lojalnosti i organizacije, koje su u nekim djelovima Hrvatske ionako bile slabe (Banac 1995, Bilandžić 1999). Sve to je dovelo do toga je predatna povijest dobrim djelom izbrisana i da su nove političke lojalnosti uglavnom temeljene na traumatičnim iskustvima drugog svjetskog rata, uspostave komunizma i sloma hrvatskog proljeća.

HSS-u. U djelovima koji slijede rad će utvrditi u kojoj mjeri empirijski podaci potvrđuju spomenuta očekivanja, ali prije empirijske analize slijedeći odjeljak prezentira kretanje biračke podrške i utvrđuje u kojoj mjeri u Hrvatskoj postoji obrazac asimetrične mobilizacije, te da li se njegove karakteristike mijenjaju kroz vrijeme.

DINAMIKA KRETANJA BIRAČKE PODRŠKE U HRVATSKOJ I ASIMETRIČNI OBRAZAC STRANAČKE MOBILIZACIJE

Anketni podaci iz istraživanja FPZ-a prikazani u *tablici 1* pokazuju da su HDZ-ovi birači bili prilično dosljedni u svom ponašanju dok je podrška drugim strankama bila znatno manje stabilna. Podaci iz anketa provedenih za izbore 1995., 2000., 2003. i 2007⁵. godine pokazuju da je udjel birača koji su u prethodnim izborima glasali za HDZ u svim izborima, pa čak i izborima 2000. godine kad se dio birača HDZ demobilizirao, i to čini se trajno (*tablica 2*), a dio podržao druge stranke, veći od 80%. Kod stranaka centra i ljevice vidljivo je da je stabilnost biračkog ponašanja znatno manja te da je priljev birača drugih stranaka i onih koji nisu glasali na prethodnim izborima znatno veći nego kod HDZ-a. Kod SDP-a nakon 2003. godine izborna podrška između izbornih ciklusa počinje se stabilizirati dok su kod ostalih stranaka fluktuacije i dalje znatne.

Tablica 1. Postotak birača pet stranaka iz izbora 1995., 2000., 2003. i 2007. koji su na prethodnim izborima glasali za istu stranku.

	1992./1995.	1995./2000.	2000./2003.	2003./2007.
HDZ	88.4	88.3	80.0	83.0
HNS	39.6*	24.7*	28.2	50.0
HSLs	63.6	23.0*	58.3	51.6*
HSS	39.6*	24.7*	50.0	51.6*
SDP	60.8	34.9*	75.8	67.6

* **Napomena:** HSS i HNS 1995. i 2000., SDP i HSLs 2000. te HSLs i HSS 2007. su bili u koaliciji. U navedenim godinama vrijednosti za ove stranke su računane sukladno stvarnim koalicijama. Ispitanci koji se ne sjećaju kako su glasali na prethodnim izborima su isključeni iz izračuna.

Izvor: Ankete FPZ-a iz izbora 1995., 2000., 2003. i 2007. godine.

Razlog za ovako velike fluktuacije u podršci strankama ljevice i centra nalazi se dijelom u jednostavnoj činjenici da se ukupna podrška pojedinim strankama jako mijenjala od izbora do izbora i da su se mijenjale koalicije

5 Ankete provedene za izbore 1992. godine nije sadržavala pitanje o biračkom ponašanju na prethodnim izborima.

koje su stranke sklapale, što je samo po sebi utjecalo na strukturu podrške od izbora do izbora. Primjerice podrška SDP-u od 1992. do 2007. godine je porasla za više od šest puta, s tim da je bila najviša 2000. godine kad je SDP bio u koaliciji s HSLs-om. Podrška HSLs-u je počela izrazito padati nakon vrhunca u izborima 2000. godine kad je stranka bila u koaliciji sa SDP-om. Podrška HNS-u je narasla u izborima 2003. godine, dok je podrška HSS-u bila najveća u izborima 1995. i 2000. godine kad je HSS bio u koaliciji sa HNS-om, i drugim strankama ljevice i centra. Stabilnost podrške je fluktuirala i zbog promjene u koalicijskim obrascima gdje je promjena u sastavu koalicija od izbora do izbora, tako da je do najvećih promjena u stabilnosti podrške došlo u slučajevima u kojima su pojedine stranke ulazile ili izlazile iz koalicija (HSS i HNS 1995 i 2000, HSLs i SDP 2000).

Podaci o kretanju birača između blokova prikazani u *tablici 2* pokazuju da je promjena biračkih preferencija bila osjetno veća unutar blokova nego preko blokovskih granica. Jedinu veliku promjenu u strukturi podrške za HDZ vidimo između izbora 2000. i 2003. godine kada prvi puta nešto više od 8% birača iz ljevog/centrističkog bloka prilazi HDZ-u, te kada HSLs bilježi veći priljev podrške iz desnog bloka, što se može objasniti koalicijom HSLs-a sa DC-om i najavljenim ulaskom HSLs-a u postizbornu koaliciju sa HDZ-om. Nešto veći postotak birača stranaka ljevice i centra dolazi iz suprotnog bloka, međutim taj broj je ipak uglavnom niži od postotka novih birača koji dolaze od drugih stranaka ljevice i centra i birača koji na prethodnim izborima nisu glasali, pri čemu potonjih ima između 10 i 20% na svim izborima. Jedini izuzetak je HSLs koji u svim izborima privlači preko 10% birača iz desnog bloka, što je osjetno više nego što ih privlači od ostalih stranaka ljevice, što u neku ruku čini HSLs pravom strankom centra u Hrvatskoj. Isto tako, vidi se da stranke centra i ljevice u svojoj podršci imaju bitno više birača koji nisu glasali na prethodnim izborima nego ih ima HDZ, što može ukazivati na veću sklonost birača ovih stranaka pasivizaciji i apstinenciji.

Tablica 2. Postotak birača pet stranaka iz izbora 1995., 2000., 2003. i 2007. koji su na prethodnim izborima glasali za druge stranke unutar i van blokova ili nisu glasali.

	1995/1992			2000/1995		
	Nisu glasali	Izvan bloka	Unutar bloka	Nisu glasali	Izvan bloka	Unutar bloka
HDZ	7.4	3.1	1.3	7.8	3.3	0.3
HNS	16.9*	14.3*	29.2*	19.1*	15.7*	38.2*
HSLs	16.4	13.6	5.3	24.3*	12.2*	4.6*
HSS	16.9*	14.3*	29.2*	19.1*	15.7*	38.2*
SDP	9.8	9.8	19.6	24.3*	12.2*	4.6*

	2003/2000			2007/2003		
	Nisu glasali	Izvan bloka	Unutar bloka	Nisu glasali	Izvan bloka	Unutar bloka
HDZ	7.1	8.4	3.9	12.1	1.4	3.4
HNS	16.9	-	54.9	15.8	5.3	30.0
HSLŠ	-	33.3	4.2	19.4*	12.9*	12.9*
HSS	13.2	7.9	30.0	19.4*	12.9*	12.9*
SDP	11.4	2.3	10.6	16.9	4.8	9.2

* **Napomena:** HSS i HNS 1995. i 2000., SDP i HSLŠ 2000. te HSLŠ i HSS 2007. su bili u koaliciji. U navedenim godinama vrijednosti za ove stranke su računane sukladno stvarnim koalicijama. Ispitanici koji se ne sjećaju kako su glasali na prethodnim izborima su isključeni iz izračuna. Blokovi su definirani na način da su u isti blok sa HDZ-om svrstane manje desne stranke, dok su u blok suprotni blok svrstani SDP, HSS, HSLŠ, HNS i druge manje stranke ljevice i centra.

Izvor: Ankete FPZ-a iz izbora 1995., 2000., 2003. i 2007. godine.

Ovi podaci navode na zaključak da među hrvatskim biračima postoje elementi opisane asimetrične blokovske strukture te da unutar centrističkog i/ili lijevog bloka postoji znatan segment biračkog tijela koji ima podjednak odnos prema više stranaka i koji je stoga skloniji promjeni izbornih preferencija od izbora do izbora. Ovi su trendovi bili osobito izraženi prije 2000. godine, a nakon 2000. godine polako dolazi do kristalizacije birača lijevog bloka prema SDP-u i fluktuacije na ljevici se znatno smanjuju, iako ne nestaju, što pokazuju podaci iz 2003. godine koji pokazuju da je gotovo 30% novih birača HNS iz izbora 2003. godine na izborima 2000. godine glasalo za koaliciju SDP-s i HSLŠ-a.

Ipak, ove podatke treba uzeti s oprezom budući da se temelje na usporedbi trenutačne stranačke preferencije i iskaza o biračkom ponašanju na prethodnim izborima koji karakterizira potencijalno visoka nepouzdanost, bilo da se ispitanici ne mogu prisjetiti svog ponašanja na prethodnim izborima bilo da se zbog nekog razloga ne žele izjasniti o svome ponašanju na prethodnim izborima ili se ne žele izjasniti istinito. Znatno pouzdaniji pokazatelj u kojoj mjeri su birači spremni prenositi podršku između stranaka je varijabla koja mjeri ima li ispitanik pozitivan ili negativan odnos prema pojedinim strankama, budući da omogućuje istodobnu procjenu njegova odnosa prema svim strankama (Tillie 1995). Ako ispitanik ima pozitivan odnos prema bilo kojoj stranici, za očekivati je da će biti sklon glasanju za tu stranku. Ako ispitanik ima pozitivan odnos prema više stranaka, i ako je taj odnos jednakog intenziteta, za očekivati je da će ispitanik puno lakše prenijeti svoju podršku od stranke prema kojoj ima pozitivan odnos na drugu takvu stranku nego na stranku prema kojoj nema pozitivan odnos. Također, ako ispitanik ima pozitivan odnos prema više stranaka za očekivati je da će biti puno skloniji

prenošenju podrške u slučaju da stranka koja mu je najbliža ne predstavlja uvjerljiv izbor nego u u slučaju u kojem ima znatno pozitivniji odnos prema jednoj od stranaka.

Tablica 3. Korelacija između varijabli koje mjere odnos prema HDZ-u, SDP-u, HNS-u, HSS-u i HSLŠ-u u izborima 2000., 2003. i 2007. godine.

Izbori 2000.	SDP	HNS	HSS	HSLŠ
HDZ	-0.531	-0.225	-0.066	-0.393
SDP		0.423	0.243	0.583
HNS			0.469	0.442
HSS				0.400

Izbori 2003.	SDP	HNS	HSS	HSLŠ
HDZ	-0.470	-0.395	-0.137	0.342
SDP		0.591	0.373	-0.093
HNS			0.449	-0.106
HSS				0.108

Izbori 2007.	SDP	HNS	HSS	HSLŠ
HDZ	-0.464	-0.292	-0.045	-0.015
SDP		0.582	0.301	0.250
HNS			0.412	0.334
HSS				0.570

Napomena: Svi koeficijenti osim onih otisnutih u kurzivu su značajni na razini $p < 0.001$ FPZ-a iz izbora 2000., 2003. i 2007. godine.

Iz bivarijantnih korelacija varijabli koje mjere pozitivan ili negativan odnos ispitanika prema strankama prikazanih u *tablici 3* vidimo da ispitanici koji pozitivno vrednuju HDZ imaju uglavnom negativan odnos prema SDP-u i strankama centra osim u izborima u kojima su navedene stranke bile potencijalni ili stvarni koalicijski partneri HDZ-a. U anketi iz 2003. godine varijable koje mjere odnos prema HDZ-u i HSLŠ-u imaju pozitivnu korelaciju dok je korelacija između varijabli koje mjere odnos prema SDP-u i HNS-u s jedne strane te HSLŠ-u s druge strane negativna. Izbori 2003. godine mogu se donekle smatrati anomalijom budući da ih im je prethodio rascjep u HSLŠ-u i otvoreni sukob te stranke s ostalima strankama šesterke. Osim toga, podrška HSLŠ-u u se ovom razdoblju znatno smanjila, a stranka je otvoreno najavila da će nakon izbora 2003. godine biti koalicijski partner HDZ-a. No, već anketa za izbore 2007. godine

pokazuje povratak na staro i izraženu pozitivnu korelaciju između odnosa ispitanika prema HSLS-u i drugim strankama ljevice i centra.

Iako podaci u *tablicama 1 i 2* ne zahvaćaju u potpunosti cijelo razdoblje nakon 1990. godine, pokazuju da ima osnove za pretpostavku da u Hrvatskoj od 1990. postoji neki oblik asimetrične blokovske podjele. Podaci o (ne)stabilnosti birača izneseni u *tablicama 1 i 2* mogu se objasniti kao posljedica povezanosti odnosa prema strankama koju vidimo u *tablici 3* koju karakterizira znatna bliskost u stavovima koje ispitanici imaju prema strankama centra i ljevice te suprotan odnos prema HDZ-u. Odgovor na pitanje u kojoj mjeri se opisane podjele među biračima temelje na vrijednosnim podjelama i simbolima i koliko odnos prema religiji, tradiciji te povijesti definira vrijednosne i simboličke podjele dat će empirijska analiza koja slijedi.

Empirijska analiza je ograničena na pet većih stranaka i to HDZ, SDP, HNS, HSLS i HSS. Ostale stranke su isključene ili zbog toga što se na ideološkom spektru nalaze na ekstremnim pozicijama pa se ne može očekivati da opisan mehanizam vrijedi kod njih, ili zbog toga što je njihova podrška regionalno ili etnički koncentrirana, što opet sugerira da su u formiranju veza ovih stranaka i njihovih birača prisutni nešto drukčiji mehanizmi od ovdje opisanih. Konačno, dio stranaka je izostavljen ili zbog toga što se relativno mali broj ispitanika izjasnio da će glasati za njih ili zbog toga što velik broj ispitanika nije odgovorio na pitanje o svom odnosu prema ovim strankama.

EMPIRIJSKA ANALIZA

Empirijska analiza temelji se na podacima iz anketnih istraživanja koja je proveo Fakultet političkih znanosti neposredno prije izbora 2000., 2003. i 2007. godine. Iako bi za potpun test modela stranačke mobilizacije potrebno u analizu uključiti i izbore iz 1990., 1992. i 1995. godine, ankete koje su provedene za navedene izbore ne sadržavaju varijable koje mjere odnos ispitanika prema svakoj od stranaka, što je osnovna zavisna varijabla u ovoj analizi.

Empirijski dio rada je usmjeren na analizu determinanti pozitivnog ili negativnog odnosa prema političkim strankama i ima za cilj utvrditi u kojoj mjeri odnos prema povijesti, simbolima i vrijednostima, te njihove strukturne determinante, odnosno obiteljska biografija i povezanost s crkvom, utječe na stav prema političkim strankama. U drugom koraku analize varijable koje mjere odnos prema svakoj od stranaka se koriste kao nezavisne varijable. Budući da mjere opći odnos prema stranci, te varijable se mogu uzeti kao mjera ukupne podrške stranci, odnosno zbroj utjecaja

svih varijabli koje definiraju funkciju korisnosti koja na kraju određuje vjerojatnost da će ispitanik glasati za stranku (Tillie 1995).

Zavisna varijabla mjeri odnos ispitanika prema svakoj od pet političkih stranaka obuhvaćenih ovom analizom; HDZ-u, SDP-u, HNS-u, HSS-u i HSLŠ-u. Od ispitanika je traženo da na skali od 1 do 5 odredi ima li pozitivan ili negativan odnos prema svakoj od stranaka, pri čemu niže vrijednosti negativan odnos, a više vrijednosti pokazuju pozitivan odnos. Sve varijable koje mjere odnos prema političkim strankama imaju distribuciju koja odgovara normalnoj distribuciji i imaju vrlo mali broj slučajeva gdje ova informacija nedostaje. Zbog karakteristika zavisnih varijabli u analizi se koristi OLS regresija.

Nezavisne varijable su indikatori vrijednosnih podjela koje uključuju odnos prema povijesti, odnosno prema Jugoslaviji i komunizmu, odnos prema položaju Srba u Hrvatskoj te odnos prema tradicionalnim vrijednostima i ulozi religije u društvu. Uz te varijable, u analizi se koriste i varijable koje mjere odnos ispitanika prema ulozi države u ekonomiji te varijable koje mjere društvenu osnovu vrijednosnih i simboličkih podjela, odnosno položaj obitelji u Drugom svjetskom ratu (koji je unogome odredio i položaj obitelji nakon rata) te učestalost odlaska u crkvu. Detaljniji opis zavisnih i nezavisnih varijabli nalazi se u dodatku. Iako učestalost odlazaka u crkvu u osnovi mjeri sadašnju povezanost s crkvom dok se koncept, kako je teorijski definiran, odnosi na povezanost s crkvom u doba socijalizacije ispitanika, ankete FPZ-a ne sadržavaju podatke koji pokazuju prijašnje ponašanje ispitanika i njegove obitelji. Stoga se u analizi koriste podaci koji se odnose na trenutačnu povezanost ispitanika s crkvom.

Ipak, može se pretpostaviti da ponašanje ispitanika i njihovih obitelji oblikovano tijekom duljeg razdoblja socijalizacije ima određenu stabilnost, koju ova varijabla mjeri sa zadovoljavajućom razinom pouzdanosti. S obzirom na to da je u međuvremenu, odnosno nakon 2000. godine, socijalna poželjnost javnog manifestiranja povezanosti s crkvom postala osjetno manje važna za društveni položaj pojedinca u usporedbi s devedesetima, realno je pretpostaviti da je kontaminiranost ove mjere efektima društvenih pritisaka znatno manja nego je to bila ranih devedesetih.

Varijabla koja mjeri odnos prema tradiciji i religijskim vrijednostima je indeks koji je formiran od četiriju varijabli koje su mjerene identičnom skalom a koje mjere stav ispitanika o društvenoj ulozi crkve, važnosti tradicije i poštovanja autoriteta te važnosti da svi građani društva prihvaćaju kršćanske moralne vrijednosti. U nedostatku izravnije mjere, kao varijabla koja mjeri odnos prema povijesti koristi se varijabla koja mjeri pozitivan ili negativan odnos ispitanika prema Josipu Brozu Titu mjerena skalom od 1 do 5, gdje niža vrijednost označava negativan odnos,

a viša vrijednost pozitivan odnos. Izbor te varijable temelji se na pretpostavci da je odnos prema Titu u velikoj mjeri povezan s odnosom prema komunizmu i Jugoslaviji, čiji je Tito bio najvažniji i najvidljiviji simbol.

Varijabla koja mjeri ispitanikov odnos prema ulozi države u ekonomiji jest indeks sastavljen od varijabli koji mjere ispitanikov stav prema ulozi države u izjednačavanju ekonomske pozicije građana te ulozi države u ekonomiji. Varijabla je kodirana tako da niže vrijednosti označavaju ekonomski lijevu poziciju, a više vrijednosti ekonomski desnu poziciju. Varijabla koja mjeri odnos ispitanika prema položaju Srba u Hrvatskoj sastoji se od četiriju kategorija koje rangiraju poziciju ispitanika od potpunog iseljenja Srba iz Hrvatske do potpune političke i kulturne autonomije. Preostale dvije varijable mjere položaj ispitanikove obitelji u Drugom svjetskom ratu, odnosno pripadnost vojnim formacijama NDH, neutralnost ili pripadnost partizanskom pokretu, te povezanost ispitanika s crkvom, odnosno učestalost odlazaka u crkvu.

Budući da ankete FPZ-a nisu koristile potpuno isti upitnik u anketama iz 2000., 2003. i 2007. godine, i da varijabla koja mjeri odnos prema Josipu Brozu Titu nije uključena u upitnik ankete provedene za izbore 2000. godine, model koji je korišten u analizi determinanti odnosa prema strankama 2000. godine ne uključuje tu varijablu. Druga razlika između modela jest u tome što varijabla koja mjeri učestalost odlazaka u crkvu također nije dostupna u podacima iz 2000. godine. Umjesto te varijable korištena je varijabla koja mjeri odnos pojedinca prema religiji. Korelacija između ovih dviju varijabli je 0.498 ($n=1143$, $p<0.001$) u anketi iz 2003. godine, te 0.574 ($n=1071$, $p<0.001$) u anketi iz 2007. godine, što ovu varijablu čini posve prihvatljivom zamjenom za varijablu koja mjeri učestalost odlazaka u crkvu.

Budući da je vrlo izgledno da su stavovi prema tradiciji i religiji te odnos prema povijesti umnogome određeni odnosom ispitanika i njegove obitelji prema crkvi ili položaju obitelji u Drugom svjetskom ratu, bilo bi korisno utvrditi u kojoj mjeri obiteljska biografija i bliskost s crkvom oblikuju ove stavove. Stoga je u analizi uključena i dodatna regresija koja ima za cilj utvrditi u kojoj mjeri obiteljska povijest i povezanosti s crkvom utječu na ove stavove.

Uz varijable koje mjere povezanost s crkvom i obiteljsku poziciju u Drugom svjetskom ratu, druga skupina regresija koristi još i varijable koje mjere stupanj obrazovanja i dob ispitanika. Budući da su dosadašnja istraživanja (Zakošek 1998, 2001; Čular i Zakošek 2004; Šiber 2001) pokazala da je utjecaj ostalih faktora koji oblikuju poziciju ispitanika u društvenoj strukturi na stavove ili biračko ponašanje relativno slab, model korišten u analizi ne uključuje dodatne varijable.

REZULTATI

Rezultati regresijske analize determinanti stavova ispitanika prema pet stranaka prkazani u *tablicama 4, 5 i 6* pokazuju da odnos prema vrijednostima i simbolima umnogome oblikuje odnos ispitanika prema strankama. Varijable koje mjere odnos ispitanika prema religiji i tradiciji te povijesti imaju statistički značajne efekte u svim trima vremenskim točkama obuhvaćenim analizom. U više slučajeva, pogotovo kad su u pitanju SDP i HDZ, koeficijenti pokazuje da ove varijable imaju i znatan supstantivan utjecaj. Varijable koje mjere odnos prema povijesti te ulozi religije i tradiciji u društvu mijenjaju se za vrijednost jedne standardne devijacije (u suprotnim smjerovima) kad se odnos prema SDP i HDZ mijenja od najniže do najviše vrijednosti u svim trima vremenskim točkama. Utjecaj ovih varijabli je tijekom vremena podjednako jak i stabilan.

Utjecaj varijable koje mjere lijevu ili desnu ekonomsku poziciju ispitanika pokazuje se u svim trima vremenskim točkama kao nebitan. Varijabla koja mjeri lijeve ili desne ekonomske stavove nije statistički značajna, a i njezin supstantivan efekt na odnos ispitanika prema strankama je izrazito mali.

Tablica 4. Determinante odnosa prema pet stranaka u izborima 2000 godine. U tablici su prikazani nestandardizirani B koeficijenti i standardne greške u zagradama.

	HDZ	HNS	HSS	HSLs	SDP
Konstanta	0.719* (0.336)	3.136*** (0.263)	2.428*** (0.256)	3.457*** (0.303)	3.933*** (0.363)
Odnos prema religiji i tradiciji	0.362*** (0.059)	0.049 (0.046)	0.146*** (0.045)	-0.026 (0.053)	-0.168*** (0.063)
Odnos prema ekonomiji	-0.130* (0.054)	0.002 (0.042)	0.003 (0.041)	0.050 (0.048)	0.044 (0.058)
Odnos prema položaju Srba u RH	-0.157* (0.077)	0.193*** (0.060)	0.165** (0.058)	0.134* (0.069)	0.361*** (0.083)
Odnos prema Jugoslaviji					
Bliskost crkvi	0.193*** (0.048)	-0.086* (0.038)	-0.002 (0.037)	-0.083* (0.043)	-0.128** (0.052)
Položaj obitelji u 2. svjetskom ratu	0.226*** (0.060)	-0.085* (0.047)	0.039 (0.045)	-0.050 (0.054)	-0.243*** (0.064)
R ²	0.218	0.042	0.024	0.022	0.134

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.10

Napomena: podaci korišteni u analizi su iz anketa FPZ-a provedenih za izbore 2000 godine.

Tablica 5. Determinante odnosa prema pet stranaka u izborima 2003 godine. U tablici su prikazani nestandardizirani B koeficijenti i standardne greške u zagradama.

	HDZ	HNS	HSS	HSLs	SDP
Konstanta	2.300** (0.286)	2.433*** (0.249)	2.076*** (0.232)	1.937*** (0.239)	2.338*** (0.253)
Odnos prema religiji i tradiciji	0.362*** (0.047)	-0.223*** (0.041)	0.037 (0.038)	0.119*** (0.039)	-0.196*** (0.041)
Odnos prema ekonomiji	-0.016 (0.053)	0.067 (0.046)	0.000 (0.043)	-0.031 (0.044)	0.001 (0.046)
Odnos prema položaju Srba u RH	-0.174*** (0.057)	0.243*** (0.049)	0.095** (0.046)	0.040 (0.047)	0.254*** (0.050)
Odnos prema Jugoslaviji	-0.282*** (0.035)	0.281*** (0.031)	0.196*** (0.028)	-0.04 (0.029)	0.360*** (0.031)
Bliskost crkvi	0.077*** (0.027)	-0.056** (0.024)	-0.009 (0.022)	0.057** (0.023)	-0.055** (0.024)
Položaj obitelji u 2. svjetskom ratu	0.164*** (0.057)	-0.064 (0.050)	0.047 (0.046)	0.191*** (0.048)	-0.176*** (0.05)
R ²	0.213	0.197	0.045	0.051	0.241

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.10

Napomena: podaci korišteni u analizi su iz anketa FPZ-a provedenih za izbore 2003 godine.**Tablica 6.** Determinante odnosa prema pet stranaka u izborima 2007 godine. U tablici su prikazani nestandardizirani B koeficijenti i standardne greške u zagradama.

	HDZ	HNS	HSS	HSLs	SDP
Konstanta	1.819*** (0.308)	2.729*** (0.246)	2.564*** (0.216)	2.494*** (0.226)	2.802*** (0.265)
Odnos prema religiji i tradiciji	0.462*** (0.046)	-0.110*** (0.037)	0.057* (0.032)	0.059* (0.034)	-0.201*** (0.039)
Odnos prema ekonomiji	0.044 (0.046)	0.000 (0.037)	0.018 (0.033)	0.020 (0.034)	-0.127*** (0.040)
Odnos prema položaju Srba u RH	-0.084 (0.060)	0.103** (0.048)	0.050 (0.042)	0.053 (0.044)	0.266*** (0.051)
Odnos prema Jugoslaviji	-0.215*** (0.034)	0.266*** (0.027)	0.125*** (0.024)	0.095*** (0.025)	0.366*** (0.029)
Bliskost crkvi	0.044* (0.024)	-0.043** (0.019)	-0.008 (0.017)	-0.010 (0.017)	-0.032 (0.020)
Položaj obitelji u 2. svjetskom ratu	0.059 (0.060)	-0.108** (0.048)	-0.030 (0.042)	-0.032 (0.044)	-0.096* (0.052)
R ²	0.218	0.177	0.032	0.017	0.285

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.10

Napomena: podaci korišteni u analizi su iz anketa FPZ-a provedenih za izbore 2007 godine.

Utjecaj varijabli koje mjere društvenu poziciju pojedinca, vezanu uz simboličko vrijednosne podjele pokazuje da povezanost s crkvom i obiteljska biografija imaju statistički i supstantivno značajne efekte u izborima 2000. godine i nešto manje 2003. godine, međutim njihov je efekt znatno manji nego na izborima 2007. godine. Razlika u snazi koeficijenata između analiza na podacima iz 2000., 2003. i 2007. godine dijelom je posljedica razlika u modelu koji u podacima iz 2003. i 2007. godine uključuje i varijablu koja mjeri odnos prema povijesti, a koja nije bila uključena u anketu za izbore 2000. godine. Budući da je utjecaj tih varijabli velikim dijelom posredovan kroz varijable koje mjere stavove i vrijednosti, korištenje obiju skupina varijabli dovodi do gubitka dijela eksplanatorne snage kad su varijable koje mjere stavove i vrijednosti uključene u model zajedno.

Koliko je opisani posredni utjecaj jak, možemo vidjeti iz rezultata regresijske analize koja ispituje utjecaj obiteljske biografije i bliskosti crkvi na stavove ispitanika prema religiji i tradiciji te povijesti prikazanim u *tablici 7*. Utjecaj varijable koja mjeri bliskost s crkvom i varijable koja mjeri položaj obitelji u Drugom svjetskom ratu imaju i statistički i supstantivno značajan utjecaj, s time da je utjecaj bliskosti s crkvom izraženiji u oblikovanju stavova prema religiji i tradiciji dok je utjecaj obiteljske biografije izraženiji kad je riječ o odnosu prema povijesti. Od ostalih varijabli, obrazovanje značajno utječe na formiranje liberalnijih stavova o ulozi religije i tradicije u društvu, dok koeficijent varijable koja mjeri dob pokazuje da su stariji ispitanici skloniji većoj ulozi tradicije i religije u društvu, iako treba reći da utjecaj te varijable slabi kroz vrijeme.

Tablica 7. Elementi društvene strukture koji oblikuju stav ispitanika prema tradiciji i religiji i prema povijesti. U tablici su prikazani nestandardizirani B koeficijenti i standardne greške u zagradama.

	2000	2003		2007	
	Odnos prema religiji i tradiciji	Odnos prema religiji i tradiciji	Odnos prema Jugoslaviji	Odnos prema religiji i tradiciji	Odnos prema Jugoslaviji
Konstanta	1.389^{***} (0.212)	2.936^{***} (0.158)	4.875^{***} (0.211)	2.445^{***} (0.151)	4.700^{***} (0.206)
Položaj obitelji u 2. svjetskom ratu	0.026 (0.039)	0.132^{***} (0.036)	-0.360^{***} (0.048)	0.160^{***} (0.039)	-0.413^{***} (0.054)
Bliskost crkvi	0.330^{***} (0.029)	0.198^{***} (0.016)	-0.093^{***} (0.022)	0.216^{***} (0.014)	-0.142^{***} (0.019)
Obrazovanje	0.007 (0.030)	-0.142^{***} (0.024)	-0.130^{***} (0.032)	-0.118^{***} (0.020)	-0.101^{***} (0.027)
Dob	0.075^{***} (0.021)	0.012^{***} (0.001)	0.004[*] (0.002)	0.009^{***} (0.001)	0.008^{***} (0.002)
R ²	0.182	0.251	0.086	0.286	0.146

***p<0.001, **p<0.01, *p<0.10

Napomena: podaci korišteni u analizi su iz anketa FPZ-a provedenih za izbore 2000, 2003 i 2007. godine

Međutim, uz znatnu stabilnost rezultata kad su posrijedi SDP i HDZ, vidljivo je da se tijekom vremena utjecaj pojedinih varijabli mijenja. U analizi odnosa prema ostalim strankama promjena važnosti pojedinih varijabli je još izraženija. Model korišten u analizi dosta jasno pokazuje koji činitelji oblikuju odnos ispitanika prema SDP-u i HDZ-u, i nešto manje HNS-u, međutim kad je riječ o drugim strankama model nije uvijek jednako uspješan.

Ako pogledamo koliko varijance objašnjavaju korištene varijable, vidimo da za izbore 2000. godine model dosta dobro objašnjava odnos prema HDZ-u, nešto slabije odnos prema SDP-u, a prilično slabo objašnjava koji činitelji oblikuju odnos prema HSS-u, HNS-u i HSLS-u (*tablica 4*). Već u izborima 2003. i 2007. godine, što može biti i posljedica promjene u specifikaciji, model gotovo jednako dobro objašnjava odnos prema SDP-u i HDZ-u, i tek nešto slabije odnos prema HNS-u. S druge strane, model prilično slabo objašnjava koji faktori oblikuju odnos prema HSS-u i HSLS-u (*tablice 5 i 6*). Ipak, može se zaključiti da promjene u snazi modela i pojedinih koeficijenata prilično vjerno pokazuju promjene pozicija koje se događaju na političkoj sceni, pogotovo kod stranaka centra, ali i promjenu koja se događa u ukupnoj važnosti pojedinih problema. Iako zbog male eksplanatorne snage modela ovaj nalaz ne treba previše naglašavati, vidljivo je da je utjecaj varijabli koje mjere odnos ispitanika prema ulozi religije i tradicije u društvu na odnos ispitanika prema HSLS-u postaje sličnijim utjecaju istih varijabli na odnos ispitanika prema HDZ-u pred izbore 2003. godine, kad su ove dvije stranke objavile namjeru da zajedno sudjeluju u koaliciji, i nakon gotovo dvije godine vrlo aktivnog sudjelovanja HSLS-a u opoziciji vladi Ivice Račana. Analiza pokazuje da nakon promjene pozicije HDZ-a za prvog mandata vlade Ive Sanadera utjecaj varijable koja mjeri odnos prema položaju srpske zajednice u Hrvatskoj više ne oblikuje značajno odnos ispitanika prema HDZ-u, i za razliku od 2000. godine, ova varijabla ima sve slabiju povezanost sa odnosom ispitanika prema ostale četiri stranke.

Nadalje, vidljivo je da između 2000. i 2007. godine odnos ispitanika prema SDP-u i HNS-u sve više postaje oblikovan istim činiteljima, dok je s druge strane utjecaj varijabli korištenih u analizi na odnos prema HSS-u i HSLS-u znatno nestabilniji i vremenom sličniji utjecaju tih varijabli na oblikovanje odnosa prema HDZ-u.

Iz rezultata analize može se zaključiti da vremenom asimetrični obrazac mobilizacije slabi. SDP i HNS se definiraju u očima ispitanika kao vrlo bliske stranke ljevice, HDZ ostaje na desnici, dok se HSS i HSLS smještaju u centar, između tih dvaju polova s kojima imaju sve manje zajedničkog. Relativno mala snaga modela u objašnjavanju odnosa prema HSS-u i HSLS-u u svim trima vremenskim točkama pokazuje da simbolička i vrijednosna pitanja zapravo i ne sudjeluju značajno u oblikovanju odnosa ispitanika prema ovim strankama, jednako je i s HNS-om u izborima 2000. godine.

ZAKLJUČAK

Početna pretpostavka ovog poglavlja je da među hrvatskim biračima postoji asimetrični obrazac mobilizacije gdje se na jednoj strani nalaze birači HDZ-a koji su uz stranku vezani jasnim vrijednosnim i simboličkim vezama i gdje je stranka sama simbol. S druge strane, stranke centra i ljevice ne mogu računati na ovakav tip povezanosti s biračima. Budući da se birači s ovim strankama poistovjećuju ponajprije preko bliskosti s vrijednosnom sustavom koju stranka zastupa, a ne zbog simboličkog značenja koje stranka ima. Zbog takvog oblika veza između stranaka i birača malo je vjerojatno da će birači HDZ-a napustiti stranku i promijeniti svoju biračku preferenciju te glasati za neku drugu stranku osim u ekstremnim uvjetima. S druge strane, budući da birači stranaka ljevice nemaju takav oblik veze sa strankom, vjerojatnost da će promijeniti stranačke preferencije od izbora do izbora je znatno veća u usporedbi s HDZ-om.

Empirijska analiza determinanti odnosa ispitanika prema strankama pokazuje da je bliskost birača sa strankama umnogome uvjetovana odnosom prema vrijednostima i simbolima, točnije prema ulozi tradicije i religije u društvu, odnosu prema srpskoj zajednici u Hrvatskoj te odnosu prema povijesti, odnosno Drugom svjetskom ratu i komunističkom režimu. Nadalje, analiza pokazuje da simboličke i vrijednosne podjele imaju svoje utemeljenje u društvenoj strukturi, i to uglavnom preko položaja obitelji u Drugom svjetskom ratu ili bliskosti s crkvom. Također, pokazuje se da su utjecaj faktora koji oblikuju odnos prema HDZ-u bitno razlikuje od faktora koji oblikuju odnos prema HNS-u i SDP-u, s jedne strane i HSS-u i HSLS-u s druge, koji s vremenom postaju sličniji HDZ-u.

Iako je za siguran zaključak o ulozi asimetrične mobilizacija lijevog i desnog bloka u oblikovanju političkih podjela u Hrvatskoj potrebna studija koja obuhvaća izbore iz 1992. i 1995. godine, analiza u ovom poglavlju pokazuje da među hrvatskim biračima uistinu postoje naznake postojanja asimetričnog obrasca mobilizacije, barem do izbora 2000 godine. Nakon 2003. godine asimetrični obrazac mobilizacije počinje slabiti. Razlozi za tu promjenu mogu se naći u postupnom približavanju stranaka i promjeni koalicijskih obrazaca, gdje stranke centra, a posebno HSS i HSLS postaju prihvatljivije biračima HDZ-a zbog ulaska u koaliciju s tom strankom i približavanja HDZ-u. S druge strane, HDZ postaje prihvatljiviji biračima centra zbog približavanja te stranke centrističkim pozicijama u nizu pitanja vezanih uz ljudska prava, demokraciju, položaj manjina i odnos prema povijesti. Na ljevici, kako odnos ispitanika prema HNS-u i SDP-u postaje sve bliskiji, ovaj proces dovodi do grupiranja podrške na ove dvije stranke i smanjivanja prostora za fluktuacije koje smo mogli primijetiti do izbora 2000. godine. Za očekivati je da će s ulaskom novih kohorti birača koji su

prošli svoju političku socijalizaciju u manje simbolički nabijenim vremenima i povećanjem važnosti pitanja vezanih uz ekonomske ishode i efikasnost politike, a i demokracije uopće u rješavanju tih pitanja, obrasci mobilizacije prikazani u ovom radu vidno oslabiti. Kad se opisana promjena dogodi, i ako postojeće stranke ne mobiliziraju nove generacije birača koristeći poruke koje odgovaraju na nove zahtjeve, veze između stranaka i birača i sam stranački sustav bi mogli doživjeti bitne promjene. ¶

LITERATURA

- Banac, Ivo, 1995: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Duireux: Zagreb.
- Bilandžić, Dušan, 1999: *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing: Zagreb.
- Čular, Goran, 1999: Koncept lijevog i desnog u empirijskoj političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj, *Politička misao* (36) 1: 153-168.
- Čular, Goran, 2003: Stranačka identifikacija i podrška demokraciji u Hrvatskoj, *Politička misao* (40) 4: 3-24.
- Čular, Goran, Ivan Gregurić, 2007: How Cleavage Politics Survives despite Everything: The Case of Croatia, rad predstavljen na European Consortium of Political Research Joint Session of Workshops, Helsinki, 7-12 Svibnja 2007.
- Dalton, Russel, J., Steven Weldon, 2007: Partisanship and Party System Institutionalization, *Party Politics*, (13) 2: 179-196.
- Deegan Krause, Kevin, 2006: *Elected affinities: democracy and party competition in Slovakia and the Czech Republic*, Stanford University Press: Stanford.
- Ekiert, Gregorz, 1996: *The state against society: Political crises and their aftermath in east central Europe*, Princeton University Press: Princeton.
- Evans, Geoffrey, and Stephen Whitefield, 1998: The structuring of political cleavages in post-communist societies: the case of the Czech Republic and Slovakia, *Political Studies* (46) 1: 115-139.
- Fidumurc, Jan, 2000: Economics of voting in post-communist countries, *Electoral Studies* (19) 2-3: 199-217.
- FPZ 2000: *Podaci iz anketnog istraživanja provedenog u sklopu projekta Izbori i političke stranke u RH*, FPZ Zagreb.
- FPZ 2003: *Podaci iz anketnog istraživanja provedenog u sklopu projekta Izbori i političke stranke u RH*, FPZ Zagreb.

- FPZ 2007: *Podaci iz anketnog istraživanja provedenog u sklopu projekta Izbori i političke stranke u RH*, FPZ Zagreb.
- Gijsberts, Merove, Paul Nieuwebeerta, 2000: Class cleavages in party preferences in the new democracies in Eastern Europe, *European Societies* (4) 2: 397-430.
- Henjak, Andrija, 2005: Determinante ideološke samoidentifikacije hrvatskih birača u parlamentarnim izborima 2003. godine, *Politička misao* (42) 2: 81-110.
- Jasiewicz, Krzysztof, 2009: The past is never dead: identity, class and voting behavior in contemporary Poland, *East European Politics and Society* (23) 4: 491-508.
- Jou, Willy, 2010: Continuities and changes in left-right orientations in new democracies: The cases of Croatia and Slovenia, *Communist and Post-Communist Studies* (43) 1: 97-113.
- Kitschelt, Herbert, 1995: Formation of party cleavages in post-communist democracies, *Party Politics* (1) 4: 447-472.
- Kitschelt, Herbert, 2000: Linkages between citizens and politicians in democratic polities, *Comparative Political Studies*, (33) 6-7: 845-879.
- Kitschelt, Herbert, Radoslaw Markowski, Zdenka Mansfeldova, Gabor Toka, 1999: *Post-communist party system: competition, representation, and inter-party cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Šiber, Ivan, 1997: Izborne orijentacije i ideologijski sukobi tijekom Drugoga svjetskog rata: značenje političke biografske obitelji, *Politička misao* (34) 2: 104-128.
- Šiber, Ivan, 1998: Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu, u: Mirjana Kasapović, Ivan Šiber, and Nenad Zakošek, *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*, Alinea: Zagreb, str. 51-94.
- Šiber, Ivan, 2001, Političko ponašanje birača u izborima 1990-2000, u: Kasapović, Mirjana (ur.), *Hrvatska politika 1990.-2000. Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*, Fakultet političkih znanosti: Zagreb, str. 65-99.
- Tillie, Jean, 1995: *Party Utility and Voting Behavior*, University of Twente Publications: Twente.
- Tóka, Gábor, Andrija Henjak, 2007: Party systems and voting behaviour in the Visegrad countries 15 years after the transition, u: Pavel Šaradin and Eva Bradová (ur.), *Visegrad Votes: Parliamentary Elections 2005-2006*: Palacky University Press: Olomouc, str. 210-244.

- Tucker, Joshua A., 2001: Economic conditions and the vote for incumbent parties in Russia, Poland, Hungary, Slovakia, and the Czech Republic, *Post-Soviet Affairs* (17): 309-331.
- Tworzecki, Hubert, 2002: *Learning to choose: electoral politics in East-Central Europe*, Stanford University Press: Stanford.
- Zakošek, Nenad, 1998: Ideološki rascjepi i stranačke preferencije hrvatskih birača, u: Mirjana Kasapović, Ivan Šiber, i Nenad Zakošek (ur.), *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*, Alinea: Zagreb, str. 11-50
- Zakošek, Nenad, 2001: Struktura biračkog tijela i političke promjene u siječanjskim izborima 2000., u: Kasapović, Mirjana (ur.), *Hrvatska politika 1990-2000: Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*, Fakultet političkih znanosti: Zagreb, str. 99-122.
- Zakošek, Nenad, Goran Čular, 2003: Ideological Cleavages and Party Preferences: The Case of Croatia, rad predstavljen na European Consortium of Political Research Joint Session of Workshops, Edinburgh, 28 Ožujak – 2 Travanj 2003.
- Zakošek, Nenad, Goran Čular, 2004: Croatia, u: Frank H. Aarebrot, Sten Berglund, and Joakim Ekman (ur.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*, Edward Elgar: Northampton, str. 451-492.

DODATAK 1. OPIS VARIJABLI KORIŠTENIH U ANALIZI.

1. Varijabla koja mjeri odnos prema ulozi tradicije i religije u društvu mjerena je indeksom koji se sastoji od četiri varijable:

- a) Katolička crkva moralni je autoritet čiji bi stavovi trebali obvezivati sve građane.
- b) Nema društvenog napretka bez poštivanja autoriteta u obitelji, školi i državi.
- c) Treba se vratiti tradiciji i izvornim vrijednostima svog naroda.
- d) Hrvatskoj bi bilo bolje kad bi svi građani slijedili kršćanske moralne vrijednosti.

Sve varijable imaju identične skale od pet vrijednosti

1. uopće se ne slažem,
2. uglavnom se ne slažem,
3. i slažem se i ne slažem,
4. uglavnom se slažem,
5. posve se slažem

Indeks je formiran tako da je izračunata prosječna vrijednost svih varijabli za pojedinog ispitanika.

Cronbach alpha modela za 2007. je 0.654, za 2003. je 0.765, a za 2000. je 0.784.

2. Varijabla koja mjeri lijevu ili desnu ekonomsku poziciju ispitanika mjerena je indeksom koji se sastoji od dvije varijable:

- a) Država bi svim građanima trebala osigurati posao, stan i sredstva za osnovne životne potrebe.
- b) Gospodarstvo se može razvijati i napredovati samo ako je vođeno čvrstom rukom države.

Sve varijable imaju identične skale od pet vrijednosti

1. uopće se ne slažem,
2. uglavnom se ne slažem,
3. i slažem se i ne slažem,
4. uglavnom se slažem,
5. posve se slažem

Indeks je formiran tako da je izračunata prosječna vrijednost svih varijabli za pojedinog ispitanika.

Cronbach alpha modela za 2007. je 0.453, za 2003. je 0.384. 2000 Indeks se sastoji od dvije varijable koje mjere odnos države prema ekonomiji i Cronbach alpha takvog indeksa je 0.413.

3. Odnos prema položaju srpske zajednice u Hrvatskoj mjereno je varijablom koja traži ispitanikov odgovor na pitanje: Kakav bi položaj trebali imati Srbi koji danas žive u Hrvatskoj?

Izražen u četiri kategorije:

1. Dogovorom treba postići iseljavanje svih Srba u Srbiju.

2. Srbima treba zajamčiti temeljna ljudska prava kao hrvatskim građanima, ali bez posebnih prava za nacionalne manjine.
  3. Srbima treba priznati pravo na kulturnu autonomiju (upotrebu ćirilice i vlastite kulturne ustanove) u cijeloj Hrvatskoj.
  4. Uz pravo na kulturnu autonomiju Srbima treba priznati i pravo na teritorijalno-političku autonomiju na područjima gdje su većina.
- Ova varijabla je rekodirana tako da je numerička vrijednost pridodana pojedinim kodovima preokrenuta na slijedeći način (4=1) (3=2) (2=3) (1=4).

4. Odnos prema Jugoslaviji je mjereno je varijablom koja mjeri ispitanikov stav prema ulozi Josia Brozau povijesti.

Kako vrednujete pojedine povijesne ličnosti (Josip Broz) u suvremenoj hrvatskoj povijesti?

Varijabla je mjerena sa slijedećom skalom

1. izrazito pozitivno
  2. uglavnom pozitivno
  3. ni pozitivno ni negativno
  4. uglavnom negativno
  5. izrazito negativno
5. Položaj obitelji tijekom drugog svjetskog rata mjereno je varijablom koja od ispitanika traži da locira stranu svoje obitelji u drugom svjetskom ratu i uključuje slijedeće opcije odgovora.
    1. djelovala je u okviru antifašističkog, partizanskog pokreta
    2. djelovala je u ustaškim postrojbama NDH-a
    3. djelovala je u domobranskim postrojbama NDH-a
    4. djelovala je na više vojno-političkih strana
    5. bila je izvan sukobljenih strana

Varijabla je rekodirana u tri kategorije gdje je pripadnost NOB kodirana kao 1, neangažiranost ili pripadnost na više strana kao 2, a pripadnost NDH u bilo kojim obliku kao 3.

6. Bliskost s crkvom mjerena je varijablom koji pita ispitanika koliko često posjećuje crkvu i uključuje slijedeće opcije odgovora na skali od 1 do 7.
  1. nikada ili gotovo nikada
  2. možda jednom godišnje
  3. dva-tri puta godišnje, za važnijih vjerskih blagdana
  4. jednom u dva mjeseca
  5. jednom mjesečno
  6. jednom tjedno
  7. češće od jednom tjedno

Budući da ova varijabla nije bila dostupna u anketnim podacima iz 2000 godine, u analizi za 2000 godinu ova varijabla je zamijenjena varijablom koja mjeri odnos ispitanika prema religiji.

7. Dob ispitanika mjerena je varijablom koja pita ispitanika za njegovu dob u godinama. Budući da ova varijabla nije dostupna u podacima iz 2000, dob

za 2000 godinu je mjerena preko varijable koja grupira dob ispitanika u pet kategorija (18-28) (29-39) (40-50) (51-61) (52 i više).

8. Obrazovanje je mjereno varijablom koja od ispitanika traži da navede svoju školsku naobrazbu i uključuje slijedeće kategorije:

1. nezavršena osnovna škola
2. osnovna škola
3. zanat, VKV, trogodišnja strukovna škola
4. četverogodišnja srednja škola
5. viša škola
6. fakultet
7. magisterij, doktorat

9. Stranačka identifikacija je mjerena sa pet varijabli koji mjere ispitanikov odnos prema političkim strankama.

Kakav je Vaš stav prema navedenim političkim strankama?

- a) Hrvatska demokratska zajednica (HDZ)
- b) Hrvatska narodna stranka (HNS)
- c) Hrvatska seljačka stranka (HSS)
- d) Hrvatska stranka prava (HSP)
- e) Socijaldemokratska stranka Hrvatske (SDP)

Sve varijable su kodirane kao:

1. izrazito pozitivno
2. uglavnom pozitivno
3. ni pozitivno ni negativno
4. uglavnom negativno
5. izrazito negativno

DODATAK 2

DESKRIPTIVNA STATISTIKA VARIJABLI KORIŠTENIH U ANALIZI IZ 2000, 2003 I 2007 GODINE.

Tablica 2.1A

Deskriptivna statistika varijabli korištenih u analizi za izbore 2000 godine.

	N	Min	Max	Srednja vrijednost	Standardna devijacija
Odnos prema religiji i tradiciji	1121	1.00	5.00	3.46	0.97
Odnos prema ekonomiji	1116	1.00	5.00	2.03	0.77
Bliškost crkvi	1120	1.00	5.00	3.95	1.03
Položaj Srba u Hrvatskoj	1105	1.00	4.00	2.04	0.59
Položaj obitelji u 2. sv. ratu	1110	1.00	3.00	2.03	0.68
Obrazovanje	1112	1.00	7.00	4.27	1.05
Dob	1109	1.00	5.00	2.74	1.40
Stav prema HDZ	1102	1.00	5.00	2.44	1.25
Stav prema HNS	1077	1.00	5.00	3.09	0.88
Stav prema HSS	1087	1.00	5.00	3.26	0.85
Stav prema HSLS	1092	1.00	5.00	3.33	1.00
Stav prema SDP	1095	1.00	5.00	3.24	1.24
Broj valjanih slučajeva	1030				

Tablica 2.2A

Deskriptivna statistika varijabli korištenih u analizi za izbore 2003 godine.

	N	Min	Max	Srednja vrijednost	Standardna devijacija
Odnos prema religiji i tradiciji	1150	1.00	5.00	3.74	0.90
Odnos prema ekonomiji	1149	1.00	5.00	2.04	0.73
Položaj obitelji u 2. sv. ratu	1144	1.00	3.00	1.94	0.66
Odnos prema Jugoslaviji	1145	1.00	5.00	3.58	1.09
Položaj Srba u Hrvatskoj	1142	1	4	2.17	0.68
Bliškost crkvi	1147	1	5	2.66	1.47
Dob	1151	18	91	48.05	18.28
Obrazovanje	1152	1	7	4.03	1.01
Stav prema HDZ	1142	1	5	2.77	1.31
Stav prema HNS	1107	1	5	3.00	1.13
Stav prema HSS	1122	1	5	3.20	0.97
Stav prema HSLS	1112	1	5	2.79	1.00
Stav prema SDP	1135	1	5	2.96	1.18
Broj valjanih slučajeva	1054				

Tablica 2.3A

Deskriptivna statistika varijabli korištenih u analizi za izbore 2007 godine.

	N	Min	Max	Srednja vrijednost	Standardna devijacija
Odnos prema religiji i tradiciji	1080	1.00	5.00	3.52	0.93
Odnos prema ekonomiji	1071	1.00	5.00	2.37	0.81
Položaj obitelji u 2. sv. ratu	1069	1.00	3.00	1.91	0.63
Odnos prema Jugoslaviji	1068	1	5	3.42	1.16
Položaj Srba u Hrvatskoj	1064	1	4	2.14	0.64
Bliskost crkvi	1075	1	7	3.59	1.79
Obrazovanje	1076	1	8	3.72	1.30
Dob	1080	18	84	47.51	17.44
Stav prema HDZ	1071	1	5	2.92	1.29
Stav prema HNS	1059	1	5	3.11	1.02
Stav prema HSS	1053	1	5	3.26	0.81
Stav prema HSLS	1041	1	5	3.09	0.84
Stav prema SDP	1060	1	5	3.32	1.15
Broj valjanih slučajeva	984				

Datum predaje teksta: 09. 01. 2011.

SUMMARY

The article analyses the reasons behind the establishment of the asymmetrical pattern of mobilization of party support in the Croatian party system after 1990. It aims to assess to what extent linkages between parties and voters affect the volatility of electoral support. The argument starts with an observation that electoral support for HDZ was very stable throughout the period after the 1990 elections, while the support for left and centre parties exhibited a high degree of volatility in each election since 1990. The article posits that the reasons behind this pattern of shifts in electoral support lies in the type of linkages between parties and voters based on symbols and values shaped over a longer period of time, which were mobilized in the party system in 1990s and established stable linkages between parties and voters, effectively preventing any transmission of support across party bloc lines. Reasons behind the formation of asymmetrical pattern of mobilization lie in the fact that HDZ voters identify with their party based on values and symbols linked with the party itself, while voters of left and centre parties identify more with values these parties represent, more or less effectively, than with the parties themselves. Empirical analysis of factors shaping party voter linkages finds that attitudes toward religion; history and traditional values are principal factors defining linkages between parties and voters. But at the same time, it appears that the character of these linkages is changing over time and that it depends on coalition patterns and shifts in messages of the party leadership.

KEY WORDS: party mobilisation, Croatian party system, Croatian elections, HDZ

PROTESTI U NEDEMOKRATSKIM REŽIMIMA

Nebojša Vladisavljević¹

REZIME

Članak razmatra uspon, oblike i posledice protesta u nedemokratskim režimima, oslanjajući se na noviju literaturu iz uporedne analize političkih režima i društvenih pokreta. Oblik režima značajno oblikuje izgleda za izbijanje protesta, kao i njegove oblike i posledice. Protesti često proizvode bitne promene u personalnom sastavu i politici vlasti, koje značajno utiču na strukturu i delovanje nedemokratskih režima, i ponekad vode promeni režima. Primeri su navedeni iz kasnog komunističkog autoritarizma u Poljskoj i Jugoslaviji, u kojima su dugotrajni protesti doprineli padu režima i države, i postkomunistički autoritarni režimi u Srbiji i Ukrajini koji su više puta uzdrmani a zatim i dokrajčeni „pritiskom odozdo“.

KLJUČNE REČI: autoritarizam, takmičarski autoritarizam, protesti, mobilizacija, Poljska, Jugoslavija, Srbija, Ukrajina

U literaturi danas prevlađuje shvatanje da su moderni nedemokratski režimi bez izuzetka veoma zatvoreni i represivni, da ne uzimaju u obzir važne interese i stavove stanovništva i da, osim u međunarodnom okruženju veoma povoljnom za demokratizaciju, predstavljaju izuzetno nepogodno okruženje za kolektivno delovanje običnih ljudi. Mada određeni prostor za delovanje uskog kruga opozicionih aktivista često postoji i sporadični protesti ponekad izbiju, smatra se da dugotrajnije proteste ne treba očekivati i da je ukupan uticaj protesta na nedemokratske režime veoma ograničen. U pojedinim slučajevima, očigledan je značaj uzajamnog odnosa protesta i političkih promena u nedemokratskom okruženju. Istočnoevropske revolucije 1989. godine, „revolucije u boji“ u Srbiji, Gruziji i Ukrajini i skorašnji

1 Autor je vanredni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

protesti u Tunisu i Egiptu dobri su primeri. Ipak, čak i u ovim slučajevima, akademski i drugi pisci uglavnom vide proteste kao odraz drugih činilaca – strukturnih uslova, sukoba između i unutar elita, i promena u međunarodnom miljeu i delovanja spoljnih činilaca – a ne kao značajan i autentičan izvor i pokretač političkih promena.

Ovaj članak pokazuje da protesti, mada su u nedemokratskim režimima obično veoma ograničeni ili neregulisani, izbijaju često u nekim ali ne svim ovakvim režimima. Iako promena režima retko neposredno sledi, protesti često proizvode promene u personalnom sastavu i politici vlasti, koje značajno utiču na strukturu i delovanje nedemokratskih režima. Oblik režima značajno oblikuje izgled za izbijanje protesta, kao i njegove oblike, obim i posledice. Nastanak, širenje i rezultati narodnih protesta u nedemokratskim režimima imaju drugačiju dinamiku od one u demokratijama i postoje značajne razlike između različitih oblika nedemokratskih režima u ovom smislu. Članak obrazlaže teorijski okvir za proučavanje uspona, dinamike i posledica protesta u ovim režimima, oslanjajući se na dve vrste literature u uporednoj politici: uporedne analize političkih režima, pre svega u tradiciji istorijskih istraživanja Huana Linca i drugih autora koji proučavaju moderne nedemokratske i mešovite režime i promene režima; i istraživanja politike suprotstavljanja (*contentious politics*), uključujući istraživanja društvenih pokreta u zapadnim demokratijama i revolucija u vreme Hladnog rata.

Teorijske stavove o odnosu protesta i političkih promena ilustrujem primerima komunističkih i postkomunističkih režima u kojima su protesti često izbijali i proizveli značajne političke posledice. Prvu grupu primera čini kasni komunistički autoritarizam u Poljskoj i Jugoslaviji. Poljska je očigledan primer usled širokog i veoma uticajnog pokreta Solidarnost iz 1980/1981. Izbor Jugoslavije je pomalo kontroverzan pošto je literatura o Jugoslaviji uglavnom usmerena na proučavanje elita, ali članak pokazuje da je obim narodne mobilizacije prevazišao obim protesta u većini istočnoevropskih zemalja i značajno uticao na pad komunizma i raspad Jugoslavije (vidi Vladislavljević 2008). Drugu grupu primera čini postkomunistički mešoviti režim, ponekad nazvan takmičarskim ili izbornim autoritarizmom, u Srbiji i Ukrajini. Srbija je ovde očigledan primer usled velikih talasa protesta 1991, 1992, 1996/1997, 1999. i 2000, koji su se završili promenom režima. Ukrajina je takođe iskusila talase protesta u više navrata između 2000. i događaja krajem 2004, nazvanih Narandžastom revolucijom.

Izabrao sam ove primere pokušavajući da obuhvatim što raznovrsnije nedemokratske miljee u kojima su protesti izbijali i razvijali se, što bi trebalo da olakša empirijsku proveru mog stava o odnosu protesta i političkih promena u autoritarnim režimima. Imajući u vidu kasni

komunistički autoritarizam, Poljska i Jugoslavija su se bitno razlikovale ne samo u pogledu svog međunarodnog položaja, već i u veoma različitim izvorima i oblicima svog institucionalnog pluralizma. Takođe, Srbija u vreme Miloševića i Ukrajina u vreme Kučme predstavljale su dva različita politička okvira u kojima se postkomunistički takmičarski autoritarizam razvijao, onaj na Balkanu i drugi na području bivšeg Sovjetskog Saveza, obeleženi nasleđem različitih oblika komunističkog režima i postkomunističkog iskustva, kao i različitim međunarodnim položajem.

PROTESTI I POLITIČKE PROMENE U NEDEMOKRATSKIM REŽIMIMA

Teorijski pristup usmeren na analizu države snažno je oblikovao društvena i politička istraživanja (Evans et al. 1985). Ovaj pristup naglašava skup uzročnih mehanizama, tj. „onih procesa putem kojih države (strane, kao i domaća) oblikuju, omogućavaju ili ograničavaju ekonomske, asocijativne, kulturne, čak i socijalno-psihološke pojave“. Mada ne treba zaboraviti i na druge činioce, oni su ipak, za neke probleme i pitanja, manje važni uzročni procesi, čiji se uticaj često prelama kroz politički milje (Goodwin 2001, 36). Ova istraživačka tradicija je u velikoj meri oblikovala istraživanja kolektivnog delovanja običnih ljudi. Ranije, istraživanja u ovoj oblasti bila su usmerena uglavnom na nepolitičke činioce, kao što su nezadovoljstva koja izazivaju mobilizaciju (Smelser 1962), organizacioni potencijali i vođstvo grupa uključenih u proteste (McCarthy and Zald 1977) i izvori saglasnosti unutar društvenih pokreta (Gamson 1992; Klandermans 1988; Snow and Benford 1988). Istraživači protesta i društvenih pokreta koji upotrebljavaju pristup usmeren na analizu države koriste više pojmova, kao što su „država“, „politički proces“ i „politički režim“, kako bi izdvojili i označili bitne delove političkog miljea i njihov uticaj na društvene pokrete. Oni među njima koji istražuju viševekovni istorijski razvoj i uticaj stvaranja administrativnih, pravnih, ekstraktivnih organizacija i organizacija prinude na pokretanje kolektivnog delovanja običnih ljudi na nivou država, obično koriste pojam „države“ (Tilly 1984).

Istraživači savremenih društvenih pokreta više su usmereni na način na koji pojedini opipljiviji činioци političkog miljea utiču na društvene pokrete. Oni koriste pojam „političke prilike“, ili „struktura političkih prilika“ (*political opportunities, political opportunity structure*), misleći na elemente političkog okruženja koji podstiču ljude na učešće u protestu (Goldstone and Tilly 2001; Meyer 2004; Tarrow 1998). Obični ljudi su retko u stanju da ozbiljno uzdrmaju moć vlastodržaca, političkih stranaka, različitih organizacija i interesnih grupa, jer nemaju stalan pristup političkom procesu, a nedostaju im i informacije, organizacioni potencijal,

novčana sredstva i pristup mas-medijima. Određene promene u političkom miljeu mogu umanjiti ovu neravnotežu između moći političkih elita i običnih ljudi i otvoriti prostor za proteste. U političke prilike ove vrste spadaju raspad dugotrajnih saveza političkih elita i interesnih grupa, sukobi elita, pojavljivanje uticajnih saveznika, popuštanje represivnih stega i otvaranje prostora za učešće u političkom životu za pojedine grupe (McAdam 1999; Tarrow 1998, 76-80). Jednom pokrenuti, protesti započeti u ime određene grupe otvaraju prostor, tj. stvaraju političke prilike, za delovanje drugih grupa – srodnih i onih koje nisu ni u kakvoj vezi sa njima – i njihove različite zahteve. Početni protesti često otkrivaju da su vlasti ranjive, ukazuju drugim grupama na prednosti učešća u protestima, deluju kao primeri koji se mogu oponašati, sugerišu potencijalne saveznike, utiču na promenu odnosa između vlasti i učesnika u protestu i izazivaju delovanje drugih učesnika u političkom životu, onih kojima odgovara postojeći odnos snaga, jer ugrožavaju njihove interese (Beissinger 2007, 164; McAdam et al. 1998).

Postojani delovi političkog miljea utiču na organizovanje učesnika u protestu, njihove strategije delovanja i obim mobilizacije tako što ih motivišu da deluju na određeni, a ne neki drugi način (Kitschelt 1986; Kriesi et al. 1995). Decentralizovane države i one u kojima su vladajući krugovi bar delimično otvoreni prema protestima, otvaraju niz kanala putem kojih društveni pokreti mogu uticati na politički život i zato usmeravaju učesnike ka umerenim oblicima delovanja i podstiču ih da stvaraju decentralizovane organizacije. Nasuprot tome, centralizovane države i one sa isključivim pristupom prema narodnim protestima stvaraju uslove da učesnici u protestu koriste „remetilačka“, čak i nasilna sredstva, i motivišu ih da stvaraju centralizovane organizacije.

Pošto ovi autori pre svega istražuju društvene pokrete i proteste u savremenim državama Zapada, i često uzimaju zdravo za gotovo njihova demokratska obeležja, njihovi nalazi najčešće nisu primenljivi u istraživanju politike protesta u modernim nedemokratskim režimima. Zato je neophodno uvesti u analizu pojam režima. Politički režim čini „formalna ili neformalna organizacija središta političke moći, i njegovi odnosi sa društvom“ i „određuje ko ima pristup političkoj moći, i kako oni koji su na vlasti postupaju prema onima koji se nalaze izvan nje“ (Fishman 1990, 428). Dakle, država je središte političke moći, a režim označava način na koji se ova moć upotrebljava (Lawson 1993, 187). Odnos između oblika režima i protesta moguće je istraživati širokim istorijskim i savremenim upoređivanjima kako bi se u osnovnim crtama utvrdile razlike između protesta u političkim režimima na različitim polovima spektra. Oblici kolektivnog delovanja običnih ljudi i njihove posledice značajno se razlikuju u režimima visokog kapaciteta, tj. u onima koji mogu da nametnu svoje odluke na

celoj svojoj teritoriji, od onih u režimima niskog kapaciteta, tj. u predmodernim političkim zajednicama i savremenim slabim državama, kao što se i u demokratskim režimima razlikuju od onih u represivnim nedemokratskim režimima (Tilly 2006).

Istraživači revolucija su već razmatrali kako pojedini oblici režima podstiču pojedince i grupe da stvaraju revolucionarne pokrete, tj. društvene pokrete koji teže neograničenoj kontroli nad državom, i kako utiču na njihovo delovanje i ishode (Goodwin 2001; Wickham-Crowley 1992). Revolucionarni pokreti su ipak retki i pojavljuju se u isključivim i represivnim nedemokratskim režimima niskog kapaciteta, tj. onim državama koje ne kontrolišu u potpunosti svoju teritoriju. Pošto su savremeni režimi uglavnom režimi visokog kapaciteta, prostor za revolucionarne pokrete se sužava (Goodwin 2001). Pristup usmeren na analizu države i njenih posledica u istraživanju protesta i društvenih pokreta trebalo bi dakle da se usredsredi na one društvene pokrete – osim revolucionarnih – i masovne proteste u sivoj zoni između demokratije, s jedne strane, i veoma represivnih režima i onih niskog kapaciteta, s druge strane.

U ovim nedemokratskim režimima, vlasti uglavnom strogo ograničavaju proteste. Mnogi od ovih režima isključuju veći deo stanovništva iz političkog života, ali obično zadovoljavaju bitne socijalne, ekonomske i druge interese različitih društvenih grupa i/ili priznaju njihove etničke, verske ili nacionalne identitete. Zato revolucionarni pokreti nisu primamljivi većini ljudi, kao što i odsustvo neselektivne represije političkih zahteva daje nadu da drugi oblici delovanja mogu biti delotvorniji. Pored toga, ovo su režimi visokog kapaciteta, što čini revolucionarno delovanje veoma rizičnim i uglavnom nedelotvornim. Neke studije nenasilnog političkog delovanja bave se ovim političkim miljeom, ali se uglavnom usredsređuju na strateške aspekte nenasilja, ciljajući na aktiviste demokratskih pokreta u nedemokratskim državama (Ackerman and DuVall 2000; Schock 2005) ili istražuju dinamiku protesta u pojedinim nedemokratskim režimima bez širih uporednih uvida (O'Brien and Li 2006; Roberts and Garton Ash 2009).

USPON, DINAMIKA I POSLEDICE PROTESTA U AUTORITARNIM I MEŠOVITIM REŽIMIMA

I pored velikih razlika između pojedinih demokratskih zemalja u konfiguraciji političkih ustanova i odnosu prema protestima, demokratije su po definiciji decentralizovanije i tolerantnije nego moderni nedemokratski režimi i uglavnom tolerišu proteste. Manja ograničenja postoje u formalnim i neformalnim pravilima koja regulišu organizovanje učesnika protesta, pridobijanje novih pristalica, korišćenje formalnih organizacija i mas-medija radi mobilisanja podrške javnosti, a učesnici protesta mogu da koriste

različite repertoare delovanja. Već i sam pristup vlastima i zvanično priznanje učesnika u političkom životu redovno se odvija putem delotvorne upotrebe ovih repertoara (Tilly 2006, 76). Isključiv odnos prema protestima u demokratijama samo u pojedinim slučajevima, i povodom određenih političkih pitanja, izražava se trajnim suzbijanjem protesta. Uglavnom znači da se društveni pokreti ohrabruju da koriste određene institucionalne kanale i strategije protesta, a ne neke druge. Kao proizvod decenija uzajamnog odnosa države i različitih grupa učesnika u protestu, protest je u starijim demokratijama postao institucionalizovan, dok se institucionalizacija protesta posmatra kao bitan pokazatelj učvršćenja, ili konsolidacije, novih demokratija (Ekiert and Kubik 1999). Isključiv odnos nedemokratskog režima je bitno drugačiji i uglavnom snažno odvraća potencijalne aktiviste od pokretanja mobilizacije. Učešće u protestima u nedemokratskom okruženju povezano je sa velikim rizikom, jer oni koji se otvoreno suprotstavljaju vlastodržcima i tako podrivaju njihovu moć mogu očekivati upotrebu sile.

Činjenica da je izbijanje i održavanje protesta manje verovatno u nedemokratskim režimima ne znači da dugotrajni protest nije moguće ostvariti, već da ima drugačiju logiku i dinamiku od odvijanja protesta u demokratijama. Postoje velike razlike između modernih nedemokratskih režima u vidu: ograničenja koja postavljaju ekonomskom, socijalnom i političkom pluralizmu; strukture vođstva; uloge ideologije; i mobilizacije (Linz 2000; Linz and Stepan 1996; Diamond 2002). Oni nedemokratski režimi koji su manje centralizovani i isključivi, dakle autoritarni i mešoviti, a ne totalitarni ili post-totalitarni, u razdobljima kada se rastaču politički savezi i izbijaju sukobi elita, mogu otvoriti prostor za proteste i pružiti njegovim učesnicima institucionalne i druge resurse za dugotrajnu mobilizaciju. U ovim okolnostima, različite ustanove, organizacije i udruženja, koja uglavnom deluju kao oruđa političke kontrole, mogu se pretvoriti u oruđa mobilizacije. Učesnici u protestu mogu iskoristiti osetljivost političkih elita prema pojedinim grupama i njihovim zahtevima i umerenim strategijama umanjiti mogućnost nasilnog sukoba s vlastima. Takođe, mogu iskoristiti podele unutar i između elita i steći uticajne saveznike unutar establišmenta.

Kada se političke prilike „otvore“ i početni protesti pokrenu, uticaj protesta na politički život u nedemokratskim režimima postaje eksplozivniji nego u demokratijama. Prvo, izbijanje protesta utiče na odnose unutar nedemokratskog režima. Sukob između pristalica „tvrde“ i „meke“ linije obično izvire iz nesuglasica o politici prema protestima (O'Donnell and Schmitter 1986). Drugo, pošto regularni institucionalni kanali za izražavanje neslaganja sa zvaničnom politikom ne postoje, ili je njihovo funkcionisanje otežano arbitrarnim delovanjem vlasti, narodno nezadovoljstvo se vremenom akumulira do visokog nivoa. Treće, dok u demokratijama postoji jasna razlika između sistema vlasti i grupe političara koji se takmiče za

njeno osvajanje, javnost u nedemokratskom okruženju obično ne razlikuje vladodržce i njihovu politiku od političkog režima. Zato sukobi oko pojedinih ličnosti i njihove politike koji se neizbežno pojavljuju tokom protesta mogu podržati stabilnost političkog režima u celini. Dakle, ne samo antirežimski protesti, već i oni koji nisu otvoreno i samosvesno usmereni protiv nosilaca i prirode režima, mogu voditi njegovoj promeni, tj. prelazu iz autoritarizma u demokratiju ili iz jedne vrste autoritarizma u drugu. Četvrto, rizici koji proističu iz učešća u protestima bitno su veći u nedemokratskim režimima nego u demokratijama. Zato, kada početni protesti ukažu na slabost i ranjivost vlasti, podele u vođstvu režima ili na nespremnost vladodržaca da upotrebe silu, i tako naznače da su rizici koje nosi učešće u protestu umanjeni, nezadovoljstvo iz različitih izvora, koje je u demokratijama kanalisano kroz političke ustanove, izbija na javnu scenu u obliku vaninstitucionalnog pritiska na režim. Ako ih vlast ne zaustavi uverljivom silom, protesti mogu da izazovu značajnu političku ili institucionalnu promenu, kao što je promena režima, ili čak doprinesu raspadu države.

PROTESTI I KASNI KOMUNISTIČKI AUTORITARIZAM U POLJSKOJ I JUGOSLAVIJI

Komunistički režimi bili su zatvoreniji i represivniji od mnogih drugih oblika modernih nedemokratskih režima. Posle Drugog svetskog rata i kratkog razdoblja ograničenog političkog pluralizma, komunističke partije su preuzele svu vlast u zemljama Istočne Evrope uz odlučujuću podršku Sovjetskog Saveza i ubrzano gradile visoko centralizovani državni aparat, po ugledu na svoju partijsku organizaciju, uspostavile komandnu ekonomiju i pokrenule postepenu kolektivizaciju poljoprivrede. Usled široke represije staljinističkih režima, uticaj običnih ljudi na politički život nije se ispoljavao otvorenim suprotstavljanjem vlastima, već posredno, putem nepolitičkih sukoba i svakodnevnih oblika otpora, kao i u drugim represivnim društvenim i političkim miljeima. Primeri ovakvog delovanja su otpor seljaka prinudnom otkupu i kolektivizaciji poljoprivrede kroz sivo tržište i sporadično nasilje protiv predstavnika lokalne vlasti, izbegavanje drugih obaveza koje je režim nametao, odsustvovanje s posla u industrijskim preduzećima i otpor prinudnoj sekularizaciji društvenog života (Ekiert and Kubik 1999, 22-23; Bokovoy 1998; Scott 1990).

Poljski i jugoslovenski komunistički režimi su se bitno razlikovali od ostalih u Istočnoj Evropi. Uprkos totalitarnim tendencijama u početku, zadržali su ograničeni društveni pluralizam koji je otežavao mobilizaciju društva u režimske svrhe, naročito u oblasti ideologije, i uticao na stil vladanja komunista. U ovom kontekstu, destaljinizacija je proizvela složeniji i slojevitiji institucionalni okvir i složenije odnose unutar političke klase,

viši nivo ličnih sloboda i tolerancije u kulturi. Tokom sedamdesetih i osamdesetih, postepeno se konsoliduju autoritarni, a ne post-totalitarni režimi u ove dve zemlje (Linz and Stepan 1996, 255-256; Linz 2000, 256). Usled toga, obim protesta – dakle, broj učesnika, dugotrajnost i geografska rasprostranjenost protesta bitno su prevazišli onaj u drugim komunističkim zemljama. Ipak, postojale su značajno razlike između dve zemlje. Poljska je bila nacionalno i religijski homogena, unitarna i centralizovana država, kojom su upravljali vlastodršci delom nametnuti spolja, dok je Jugoslavija bila složena višenacionalna država, na čelu s autohtonim režimom koji je uživao značajnu podršku naroda. Ove razlike dovele su i do različitih oblika i ishoda protesta u dve zemlje.

U Poljskoj je društveni pluralizam opstao u znatno većoj meri nego u drugim zemljama sovjetskog bloka, čak i u staljinističkom razdoblju. Katolička crkva je zadržala određeni nivo autonomije u odnosu na partijsku državu, kao i uticaj na većinu seoskih porodica koje su prešle u gradove u potrazi za poslom i na mlade pripadnike radničke klase (Garton Ash 1999, 11). Privatni seljački posed je činio preko četiri petine površine obradive zemlje, a privatni sektor je opstao i u trgovini i uslugama. Posleratno pomeranje granica zemlje prema zapadu, proterivanje Nemaca i uništavanje Jevreja pretvorili su Poljsku u nacionalno i religijski homogenu državu. Pošto se se poljski nacionalni identitet istorijski razvijao uglavnom u suprotstavljanju Rusiji i Sovjetskom Savezu, nametanje socijalizma spolja i njegovo održavanje u okviru sovjetskog bloka slabili su položaj domaćih vlasti nasuprot homogenog društva i omogućili da se otpor vlastima vremenom kumulira (Linz and Stepan 1996, 258-259).

Oblik destaljinizacije koji se odvijao u Poljskoj posle 1956. stvorio je institucionalno, kulturno i ekonomsko nasleđe koje je periodično proizvodilo političke krize i omogućilo organizovanje grupa aktivista i njihove proteste (Ekiert and Kubik 1999, 21). Masovni protesti radnika u Poznanju 1956, koje su silom ugušile policija i vojska, i početak destaljinizacije proizveli su smene na vrhu partijske države, popuštanje represije, slabljenje pritiska na Katoličku crkvu, određenu institucionalnu autonomiju u okviru univerziteta, medija i profesionalnih organizacija, kao i delimično otvaranje prema Zapadu u oblasti nauke i kulture. Postepeno pritezanje represivnih stega narednih godina proizvodi nezadovoljstvo javnosti, a studenti i intelektualci pokreću masovne proteste 1968, suprotstavljajući se povratku cenzure i upotrebi sile od strane policije povodom mirnih studentskih protesta. Vlasti guše demonstracije silom i uklanjaju nepodobne kadrove sa univerziteta i iz partijske države. Veliki rast cena prehrambenih proizvoda u 1970. i 1976. izaziva masovne nasilne proteste radnika u velikim industrijskim centrima na obali Baltičkog mora. Radnici štrajkuju, demonstriraju na ulicama gradova, pale i uništavaju policijske stanice i partijske centrale,

a represija policije i vojske rezultira stotinama žrtava, masovnim hapšenjima, ali i povratkom cena na raniji nivo i naknadnim značajnim poboljšanjem standarda života radničke klase (vidi Laba 1991).

Industrijski radnici bili su glavni nosioci protesta jer je radnička klasa uživala strateški položaj u ideologiji i društvenoj strukturi socijalističkih država. Prvo, lenjinističke partije legitimisale su svoju vlast vladavinom navodno u ime radničke klase; drugo, ekonomski razvoj se zasnivao na teškoj industriji, sa znatno većim brojem industrijskih radnika u odnosu na ukupan broj zaposlenih nego u razvijenim zemljama Zapada. Zato su komunističke partije bile znatno osetljivije na proteste radničke klase nego na proteste drugih grupa. Do 1976. radnici, intelektualci i studenti su prema vlastima nastupali odvojeno, sa zahtevima koji su pre svega odražavali njihove posebne grupne interese. Široka represija radničkih protesta 1976. ipak, pokreće saradnju opozicionih grupa. Intelektualci na nerežimskoj Levicu i oni okupljeni oko Katoličke crkve uspostavljaju ozbiljnije kontakte posle više decenija, a zatim i intelektualci iz KOR-a, disidentskog udruženja, i pojedinih predstavnika radnika (Garton Ash 1999, 19-27).

Poljska stiče jasne obrise autoritarnog režima sedamdesetih i osamdesetih (Staniszki 1984; Linz and Stepan 1996). Razuđenost institucionalnog i političkog okvira znatno prevazilazi standarde Sovjetskog bloka, s aktivnijom skupštinom u okviru koje deluju komunistička partija i kontrolisane seljačke i katoličke političke grupacije, izborima s više kandidata, više zvaničnih omladinskih organizacija, kao i relativno autonomnom Katoličkom crkvom i povezanim organizacijama. Reforma partijske organizacije i lokalne vlasti je otvorila prostor za uspon mlađih političara, ali i oslabila kontrolu vlasti nad društvom. Protesti s kraja 1970. izazvali su smenu Gomulke s položaja generalnog sekretara partije i uspon Gereka, a zatim i uspon grupe njegovih saradnika na ključne položaje u vrhu. Šira smena generacija u okviru partijske države i napredovanje velikog broja obrazovanih političara mlađe generacije proizvelo je popuštanje u oblasti ideologije i pragmatičniju politiku (Ekiert 1996, 219, 226-7). Novo rukovodstvo se okrenulo investicijama u tehnologiju, tržištima i zajmovima Zapada i ostvarilo visoku stopu privrednog rasta i značajno poboljšanje životnog standarda stanovništva. Ipak, preambiciozan plan reformi i veliki pritisak na ekonomske resurse zemlje, izazvan strategijom rukovodstva da veštačkim podizanjem životnog standarda radnika izbegne proteste, proizveli su ekonomsku krizu 1979. godine.

Nagli rast cena osnovnih prehrambenih proizvoda, uz neostvarena očekivanja građana izazvana ekonomskim reformama i narasli patriotski naboje posle izbora kardinala Karola Wojtyle za papu Jovana Pavla II, izaziva u avgustu 1980. najšire i najznačajnije proteste u Istočnoj Evropi posle Drugog svetskog rata. Štrajkovi i protesti prvo izbijaju u velikim industrijskim centrima na obali Baltičkog mora, kao i 1970-1971, ali se ubrzo šire i na

druge delove zemlje. Zahtevi radnika su ekonomski i socijalni, što je dovelo do vraćanja cena na pređašnji nivo, ali i politički, koji su imali uticaja na zvanično priznanje nerežimskih sindikata i popuštanje represije. Radnici sada odbacuju nasilje, organizuju se bez uticaja režimskih organizacija i koriste pojedine strategije protesta nastale u protestima iz 1970-1971, kao što su štrajk zaposedanjem fabrika, međufabrički štrajkački komitet kao oblik ujedinjavanja otpora vlastima i zahtev za stvaranje nezavisnih sindikata (Laba 1991, 82). Svesni represivne moći domaćeg režima i odlučnosti sovjetskih vođa da spreče promenu spoljnopolitičkog usmerenja zemlje, protivnici vlasti – predstavnici radnika i intelektualci okupljeni oko KOR-a – ne dovode otvoreno u pitanje vlast komunističke partije i položaj Poljske u okviru sovjetskog bloka. Zato se ovi događaji u Poljskoj ponekad nazivaju „samoograničavajućom revolucijom“ (Staniszki 1984).

Narednih meseci Solidarnost, novoosnovani nerežimski i visoko decentralizovani radnički sindikat, stiže gotovo deset miliona članova. Brzo širenje i zvanično priznanje Solidarnosti od strane partijske države omogućavaju samoorganizovanje drugih grupa, tako da se stvara široki društveni pokret nasuprot vlastima, tj. savez intelektualaca, radničke klase, zaposlenih u javnim službama i seljaka. Pod ovim pritiskom, režimske organizacije, kao što su profesionalna udruženja, omladinske organizacije, kontrolisane političke partije i sama komunistička partija, demokratizuju se iznutra i biraju nova rukovodstva (Ekiert and Kubik 1999, 40). Samoorganizovanje društva nasuprot partijskoj državi traje sve do decembra 1981, kada vojska, na čelu s generalom Jaruzelskim koji, prethodno došavši i na položaje šefa partije i predsednika vlade, uvodi vanredno stanje i širokom i efikasnom represijom zabranjuje Solidarnost i srodne organizacije.

Visoko decentralizovana struktura Solidarnosti, koja je olakšala njeno nasilno i efikasno gašenje, sada omogućava relativno brzo reaktiviranje suprotstavljanja vlastima u drugim oblicima. Energija otpora se usmerava na klasično disidentsko delovanje, kao što je izdavanje nezavisne „samizdat“ štampe i organizovanje „slobodnog univerziteta“. Vlasti uglavnom tolerišu ove aktivnosti, želeći da se ne zamere razvijenim zemljama Zapada od kojih je Poljska postala ekonomski zavisna. Posle ukidanja vanrednog stanja 1984. godine, postepeno popuštaju stege represije, kao i ograničenja delovanju unutar organizacija kontrolisanih od strane države. Novi talasi štrajkova i protesta izbijaju na proleće i tokom leta 1988. i pod njihovim pritiskom, i u međunarodnoj atmosferi bitno promenjenoj novom spoljnom politikom Gorbačova, pokreću se pregovori između predstavnika vlasti i Solidarnosti. Dogovor na „okruglom stolu“ vlasti i opozicije dovodi do raspisivanja izbora, izborne pobede Solidarnosti i stvaranja prve nekomunističke vlade u Istočnoj Evropi i, konačno, početka kraja komunizma u regionu.

Izvori, oblici i posledice protesta u Jugoslaviji bili su bitno drugačiji. Nasuprot drugim zemljama Istočne Evrope, jugoslovenski komunisti su osvojili vlast uglavnom svojim naporima krajem Drugog svetskog rata posle uspešnog vođenja pokreta za oslobođenje zemlje od stranih osvajača i pobeđe nad domaćim protivnicima u građanskom ratu u veoma složenom višenacionalnom miljeu. Komunisti su preoblikovali Jugoslaviju u višenacionalnu federaciju sovjetskog tipa i insistirali na toleranciji između različitih nacionalnih grupa. Ograničeni društveni pluralizam, u obliku dominantnog privatnog seljačkog poseda, zanatstva i privatne inicijative u delu sektora usluga, održao se i posle gušenja ostataka političkog pluralizma i neuspešnih pokušaja kolektivizacije. Sukob Staljina i Tita 1948. usmerio je režim van granica sovjetskog tipa socijalizma i postepeno vodio funkcionalno i teritorijalno decentralizovanijem i kulturno opuštenijem autoritarizmu, sa više ličnih sloboda nego u zemljama sovjetskog bloka i bliskim vezama sa Zapadom.

Nosioci protesta u Jugoslaviji bili su pripadnici onih grupa kojima je strateški položaj u zvaničnom, sistematski promovisanom nasleđu oslobodilačkog rata i autohtone komunističke revolucije obezbeđivao poseban tretman. Radnička klasa je, kao i u drugim socijalističkim zemljama, zauzimala središnji položaj u ideologiji režima, ojačan uvođenjem i razvijanjem radničkog samoupravljanja, i imala veliki potencijal da izazove političku nestabilnost usled svoje masovnosti i koncentracije velikih fabrika oko najvećih gradova. Pored toga, studenti su ostvarivali ključnu vezu između inteligencije i omladine – koja je imala značajnu ulogu tokom rata i preuzimanja vlasti, kao i u obnovi zemlje i pokušajima socijalističkog društvenog preobražaja – i partija ih je smatrala najvažnijim prenosiocima novih vrednosti (Lilly 2001). Konačno, komunističko rukovodstvo je imalo sluha za spontane nacionalne zahteve iz „širokih narodnih masa“ pošto je bilo posvećeno zvaničnom priznanju i obezbeđenju širokih kolektivnih prava svih nacionalnih grupa, kao i teritorijalne autonomije.

Industrijski radnici su svoje nezadovoljstvo izražavali štrajkovima. Između 1958. i 1969. održano je gotovo 2000 štrajkova, uglavnom kratkih jer su vlasti brzo reagovalе ispunjavajući zahteve radnika. Organizatori štrajkova su često maltretirani, ali je represija bila veoma selektivna (Jovanov 1979, 77, 186; Sekulić 1987, 25, 32). Veliki protesti izbijaju 1968. godine. Na demonstracije nekoliko hiljada studenata u junu vlasti su odgovorile prekomernom silom i izazvale višednevni štrajk na Beogradskom univerzitetu i zahteve za zvaničnim priznanjem prava na protest, više samoupravljanja i smanjivanjem društvenih nejednakosti i nezaposlenosti. Posle Titovog govora studentima, režim prihvata neke od njihovih zahteva, ali i vrši represiju nad istaknutim učesnicima protesta (Popov 1983, 15-56).

U jesen iste godine, stotine Albanaca protestovali su širom Kosova i u severozapadnoj Makedoniji, zahtevajući republiku Kosovo, čak i ujedinjenje s Albanijom. Partijsko vođstvo odbija ove zahteve i uspostavlja red, ali i postepeno proširuje autonomiju ove autonomne pokrajine i uvodi niz mera da zadovolji zahteve Albanaca. Od marta do maja 1981. protesti više hiljada Albanaca više puta izbijaju širom pokrajine, prvo studentski a zatim i masovni s nacionalnim predznakom, sa zahtevom za republiku Kosovo, pa i za ujedinjenje sa susednom državom. Došlo je do nasilnih obračuna s milicijom i napada na Srbe i njihovu imovinu, a vlasti su proglasile vanredno stanje i silom ugušile proteste u kojima je više desetina ljudi poginulo a stotine su uhapšeni (vidi Kola 2003; Đaković 1984).

Ustavne i partijske promene krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih radikalno su oslabile federalni centar i ojačale republike i autonomne pokrajine, imajući u vidu njihove narasle nadležnosti, kontrolu nad imenovanjem saveznih funkcionera i izvršavanjem odluka saveznih organa, i obim državnog i partijskog aparata. Vojvodina i Kosovo, do tada samo autonomni regioni unutar Srbije, stiču status sličan republikama. Jugoslavija postaje dovršena konsocijacija, zasnovana na zajedničkom vršenju vlasti republičkih i pokrajinskih rukovodilaca koji predstavljaju i konstitutivne narode i najbrojnije nacionalne manjine. Opštine stiču formalno, a delom i realno, široku samostalnost i dovršava se veoma razuđena korporativna struktura institucija samoupravljanja u ekonomskom, društvenom i političkom životu. Dakle, nastaje neobični spoj društvenog, ekonomskog i institucionalnog pluralizma – karakterističnog više za autoritarne nego post-totalitarne režime – i radikalno decentralizovanog federalizma konsocijalnog tipa, što je retkost u savremenim nedemokratskim režimima. U ovom političkom miljeu, brzo širenje ekonomske krize posle Titove smrti, kao i sve veća politička nestabilnost, izazvana sukobima i promenama saveza u političkom vrhu usled smene generacija i popuštanja represivnih stega, otvaraju prostor za mobilizaciju građana u drugoj polovini osamdesetih (Vladislavljević 2008, 35-9, 43-50).

Talas protesta pokreću Srbi s Kosova nezadovoljni svojim položajem i zabrinuti sve bržim demografskim padom usled više stope prirodnog priraštaja Albanaca i iseljavanja svojih sunarodnika. Posle gušenja demonstracija Albanaca 1981. i strahovanja da nastaje široki secesionistički pokret, savezno rukovodstvo napušta politiku promocije albanskog nacionalnog identiteta i teritorijalne autonomije Kosova i obraća pažnju na pritužbe Srba na diskriminaciju u upotrebi jezika, zapošljavanju, raspodeli stanova i odsustvu zaštite prava i imovine od strane sudova i organa bezbednosti. Ove promene ohrabruju neke nezadovoljnike Srbe s Kosova da lobiraju visoke savezne i republičke funkcionere za pomoć i raspravljaju o svojim problemima na lokalnim sastancima SK i SSRN. Pošto nema rezultata, šalju više peticija

saveznim i republičkim organima i održavaju niz javnih skupova i protesta u pokrajini i u Beogradu između 1985. i 1987. i stvaraju i povezuju lokalne mreže aktivista u širi društveni pokret. Proteste podržavaju beogradski intelektualci-disidenti a kasnije i Milošević, ali i pored saradnje sa njima, pokret zadržava samostalnost gotovo do kraja 1988. godine (Vladisavljević 2008).

Radničko nezadovoljstvo značajnim padom životnog standarda usled ekonomske krize ispoljava se kroz značajno povećanje broja i dužine trajanja štrajkova od polovine osamdesetih (vidi Fočo 1989). Veliki protesti izbijaju 1987, kao što su dvomesečni štrajk labinskih rudara i demonstracije radnika u Skoplju i Ljubljani, i polovinom 1988, kada rudari i industrijski radnici iz Bosne, Hrvatske i Srbije organizuju protestne marševe i proteste u Beogradu i administrativnim centrima republika, noseći partijske i državne zastave i Titove slike, ali i skandirajući parole protiv visokih političkih rukovodilaca. Zahtevi su ekonomski i socijalni, ali se nezadovoljstvo koncentriše na visoke funkcionere i iznosi pred celom jugoslovenskom javnošću. Istovremeno, pokret Srba s Kosova pokreće više protesta u Vojvodini, centralnoj Srbiji i Crnoj Gori, zahtevajući ustavne promene sužavanjem nadležnosti autonomnih pokrajina i jačanjem organa Srbije koji ih podržavaju i vrše pritisak na rukovodstva Vojvodine i Crne Gore da ih podrže. Ovi protesti otkrivaju široku podršku lokalnog stanovništva zahtevima pokreta i nezadovoljstvo svojim rukovodstvima, izazivaju javne sukobe između i unutar republičkih i pokrajinskih rukovodstava i otkrivaju građanima slabosti režima (Vladisavljević 2008, 109-44).

Od početka septembra 1988. do kraja marta 1989. javni skupovi, mitinzi, štrajkovi, protestne šetnje, demonstracije, pa i štrajkovi gladu dominiraju političkom scenom Srbije i Crne Gore. Proteste u Vojvodini i Crnoj Gori, koje su inicirali Srbi s Kosova, sada pokreću lokalne mreže aktivista stvorene preko leta, tj. svi oni koji podržavaju zahteve pokreta i mnogi drugi nezadovoljni rukovodstvima iz različitih razloga, naročito pojedini lokalni funkcioneri, direktori velikih preduzeća i sindikalisti. Nasuprot ovim nerežimskim protestima, režimske organizacije uglavnom preuzimaju organizaciju mitinga solidarnosti u centralnoj Srbiji, uključujući propagandu, industrijski proizvedene parole i ponekad organizovani prevoz i lanč-pakete za učesnike. Velike demonstracije počinju 4. oktobra kada 5.000 radnika Rakovice traži ostavku predsednika SIV-a, provaljuje u zgradu Savezne skupštine i tamo čeka satima da im se obrati Milošević. Sutradan to isto čine i njihove kolege iz druge fabrike u Rakovici, a istog dana počinju i demonstracije desetina hiljada ljudi u Novom Sadu, izazvane smenama lokalnih funkcionera iz Bačke Palanke, jer su se usudili da javno kritikuju rukovodstvo Vojvodine. Nakon velikih dvodnevni protestata, nazvanih „Jogurt revolucijom“ jer su radnici gađali zgradu pokrajinske vlade čašama jogurta, rukovodstvo podnosi ostavku. Ovi protesti izazivaju narednog

dana slične demonstracije u Titogradu. Policija sledećeg jutra silom razbija proteste, kao i niz protesta širom Crne Gore narednih dana, ali prekomerna upotreba sile prema učesnicima protesta izaziva duboke podele u rukovodstvu Crne Gore i nezadovoljstvo velikog broja građana. Dvodnevne demonstracije desetina hiljada ljudi u januaru 1989. završavaju se ostavkama visokih funkcionera.

Ovi događaji se često nazivaju „antibirokratskom revolucijom“ jer je fokus protesta bilo nezadovoljstvo visokim funkcionerima, tj. „birokratama“ ili „foteljašima“, bez obzira na različite izvore nezadovoljstva i zahteve različitih grupa. Ovi događaji i približavanje ustavnih promena u Srbiji izazivaju velike proteste Albanaca u novembru 1988. Protestni marš rudara iz Starog Trga pokreće velike petodnevne demonstracije u Prištini i širom Kosova, a ignorisanje njihovih zahteva proizvodi dramatičan štrajk gladu rudara u Starom Trgu u februaru 1989. i generalni štrajk u Pokrajini. Savezno rukovodstvo proglašava vanredno stanje i silom guši proteste. U međuvremenu, demonstracije stotina hiljada građana u Beogradu i širom Srbije održavaju se iz protesta prema zvaničnoj podršci rukovodstva Slovenije starotrškim rudarima i zahtevu da se zaustave ustavne promene. Ovi događaji zadali su fatalni udarac starom establišmentu, otvorili prostor oportunističkim režimskim političarima, kao što je bio Milošević, da se priključe popularnim antibirokratskim zahtevima i kooptiraju pojedine lokalne predvodnike protesta u organe vlasti, i tako olakšali uspon populističkog autoritarizma u Srbiji. Protesti su takođe podigli nacionalne strasti u radikalno decentralizovanoj višenacionalnoj federaciji u trenutku kada se komunistička struktura moći ubrzano raspadala. Raspad Jugoslavije, prethodno smatran gotovo nemogućim od strane političke klase i stanovništva, sada postaje jedna od mogućih varijanti rasplesa (vidi Vladislavjević 2008, 202-10).

Dakle, autoritarni oblik režima u Poljskoj i Jugoslaviji, nasuprot post-totalitarizmu u drugim delovima Istočne Evrope, otvorio je prostor za masovne, dugotrajne proteste i društvene pokrete osamdesetih i značajno uticao na njihove ciljeve i oblike delovanja. Razlike između dva slučaja – nacionalno homogena unitarna država kojom su upravljali delom spolja podržani vlastodršci naspram radikalno decentralizovane višenacionalne federacije na čelu sa autohtonim režimom – odrazile su se i na oblike i posledice narodne mobilizacije. Ključno obeležje ovih protesta, osim protesta u Jugoslaviji 1981, bila je umerenost. Učesnici protesta pragmatično su zahtevali političke promene, ali ne i promenu režima iz različitih razloga. U Poljskoj, aktivisti su bili svesni unutrašnjih i spoljnopolitičkih ograničenja, a u Jugoslaviji većina učesnika u protestima prihvata legitimnost autohtone vladavine komunista. Nasilni oblici delovanja se odbacuju iz pragmatičnih razloga, da ne bi izazvali represiju režima i ponovili negativna iskustva ranijih protesta. U Poljskoj, fokus je na samoorganizovanju društva nasuprot

nelegitimnoj partijskoj državi, dok se u miljeu radikalno decentralizovane države i šarolikog višenacionalnog društva u Jugoslaviji protesti odvijaju na obodima zvaničnih organizacija, kao i u sukobima s pojedinim nivoima i predstavnicima partijske države, i u saradnji s drugim delovima establišmenta. Sve u svemu, strategije i oblici protesta u ove dve zemlje prešli su dug put od onih koji su se odnosili isključivo na uske interese pojedinih grupa-nosilaca protesta i često uključivali i nasilne odgovore na represiju policije i snaga bezbednosti pre osamdesetih, do širih političkih zahteva i prevashodno nenasilnih oblika delovanja, kao i stvaranja širih saveza različitih grupa u suprotstavljanju vlastima ili pojedinim grupama funkcionera.

Protesti su bitno uticali na politiku i personalni sastav partijske države, a dugoročno i na oblike političkih ustanova i odnose države i društva. Radnička klasa u Poljskoj je jedina u Istočnoj Evropi uspela da štrajkovima i protestima zaštititi svoj životni standard sedamdesetih i osamdesetih, a gotovo svi poljski lideri posle 1956. napustili su svoje položaje pod pritiskom „odozdo“ (Ekiert 1996, 217). Protesti i krize koje su ih pratile otežali su kontrolu partijske države nad društvom, izazvali suprotstavljanje novih grupa nezadovoljnika i dugoročno proizveli razuđeni institucionalni milje i vodili popuštanju ideološkog pritiska. Konačno, otpor režimu organizovan početkom osamdesetih i reaktiviran narednih godina, naročito 1988/1989, ključno je doprineo promeni režima i početku kraja komunizma u Istočnoj Evropi. U Jugoslaviji, komunističko rukovodstvo je ugušilo proteste krajem šezdesetih, ali i prihvatilo više njihovih zahteva koji su značajno oblikovali politiku i ustanove režima i države. U drugoj polovini osamdesetih, organizatori i učesnici protesta ne stvaraju zajednički front nasuprot režima, već predstavljaju novi, značajan činilac u složenom odnosu slojevite političke klase i društva, kao i između različitih delova razuđenog višenacionalnog društva. Brzo širenje protesta 1988/1989. olakšava preobražaj starog režima u populistički autoritarizam i ubrzava nacionalnu mobilizaciju i već započeto rastakanje zajedničke države (Vladislavljević 2008).

PROTESTI I TAKMIČARSKI AUTORITARIZAM U SRBIJI I UKRAJINI

Veliki protesti više puta su se odvijali u Srbiji u vreme vladavine Miloševića, i u Ukrajini u vreme Kučme, oblikovali su njihove ustanove, politiku i personalni sastav i, konačno, izazvali njihov pad s vlasti. Za razliku od komunističkog autoritarizma, ovi mešoviti režimi ostavili su značajno širi prostor i mogućnosti za organizovanje opozicionih snaga i suprotstavljanje autoritarnim vlastima. Takmičarski autoritarni režimi (ili izborni autoritarizam, ako se upotrebi nešto šire određenje ovog pojma) su civilni nedemokratski režimi s redovnim višestranačkim izborima, koji su takmičarski

ali ne i pošteno. Demokratske ustanove postoje, ali se pravila prečesto krše (Levitsky and Way 2010; Schedler 2006). Opozicione stranke i drugi protivnici vlasti imaju pristup institucionalnim resursima kao što su skupština, pravosuđe, lokalne vlasti i različite kontrolne agencije i tela, koji u trenutku kriza mogu postati ključne arene sukoba između vlasti i opozicije (Levitsky and Way 2002, 54-57; Schedler 2006). Istovremeno, takmičarski autoritarizam stvara velika nezadovoljstva među opozicionim strankama, delovima građanskog društva i u delu stanovništva. Vlastodršci često ograničavaju delovanje opozicije zastrašivanjem, pa i hapšenjima njenih aktivista i vođa, i ograničavaju im pristup medijima i finansiranje izbornih kampanja. Redovna zloupotreba resursa države u uskostranačke svrhe i protiv političkih protivnika, kao što je slanje poreznika onima koji podržavaju opoziciju, i široka korupcija odbijaju veliki deo stanovništva od autoritarnih vlasti (Levitsky and Way 2010; Schedler 2006). Ova eksplozivna smeša značajnih resursa za delovanje opozicionih snaga i velikog narodnog nezadovoljstva čini takmičarski autoritarizam po prirodi nestabilnim, ili strukturno slabim (Vladisavljević 2010).

Prelaz od labavog komunističkog režima u novi oblik autoritarizma u Srbiji završio se prvim višestranačkim izborima u decembru 1990. Nasuprot većem delu Istočne Evrope, Milošević i Socijalistička partija Srbije (SPS) do nogu su potukli razjedinjenu opoziciju. Pored izborne manipulacije, širokih zloupotreba državnih resursa i propagande protiv opozicije u državnim medijima, izborna pobeda i velika asimetrija moći vlasti i opozicije izvirala je iz „genetske“ legitimnosti koju su Milošević i SPS uživali među svojim pristalicama usled istorijskih prilika u vreme uspostavljanja njihove vlasti, kada se ubrzano raspadala komunistička struktura moći i širio nacionalizam u složenoj i sve disfunkcionalnijoj višenacionalnoj federaciji (Vladisavljević 2008). Široka podrška Miloševića Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u vreme raspada Federacije i ratnih sukoba olakšala je izborni uspeh vladajućoj stranci, dok su međunarodna izolacija Srbije i ekonomske sankcije Ujedinjenih nacija u prvoj polovini decenije usmerili nezadovoljstvo stanovništva kolapsom ekonomije i drastičnim padom životnog standarda delimično i prema prozapadno orijentisanoj demokratskoj opoziciji.

Ipak, više talasa narodne mobilizacije protiv vlasti uzdrimalo je Miloševića i SPS u ovoj deceniji. Već u martu 1991. izbile su demonstracije više desetina hiljada pristalica opozicionih stranaka usled nastavka medijske propagande protiv opozicije, a posle široke policijske represije i zatvaranja nezavisnih medija, studenti i drugi građani pokrenuli su višednevne proteste. Demonstracije prestaju tek posle ostavki ministra unutrašnjih poslova i urednika državne televizije i ponovnog otvaranja nezavisnih medija. U junu 1992. održavaju se velike višednevne demonstracije opozicije i

studenata zbog Miloševićevog doprinosa međunarodnoj izolaciji i uvodnju sankcija UN i prestaju tek pošto je Milošević obećao vanredne izbore na svim nivoima do kraja godine. Sledeći talas protesta više desetina hiljada pristalica opozicije, građana i studenata izbija u novembru 1996. Iako je SPS pobedio na saveznim parlamentarnim izborima, Milošević poništava pobedu opozicije na lokalnim izborima i tako izaziva tromesečne masovne protestne šetnje i demonstracije u Beogradu i gradovima širom Srbije i do tada najveću krizu režima, koju zaustavlja priznanje izbornih rezultata uz posredovanje delegacije OEBS-a. Manji talas protesta izbija posle NATO bombardovanja leta 1999, a Milošević i SPS konačno silaze s vlasti posle demonstracija više stotina hiljada ljudi u Beogradu početkom oktobra 2000, izazvanih nepriznavanjem pobjede Koštunice i Demokratske opozicije Srbije (DOS) na saveznim predsedničkim izborima.

Ključni nosioci suprotstavljanja vlastima bile su opozicione stranke i koalicije, njihove vođe, aktivisti i pristalice. Srpski pokret obnove, Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije i, kasnije, Građanski savez, podneli su najveći teret otpora i represije autoritarne vlasti, koja se opet oslanjala na male stranke - koalicione partnere SPS - i na ekstremističku opoziciju oličenu u Srpskoj radikalnoj stranci. Tokom decenije bilo je više ozbiljnih pokušaja stvaranja zajedničkog fronta opozicije protiv režima, kao što su koalicija DEPOS stvorena sredinom 1992, koalicija „Zajedno“ iz 1996/1997. i DOS, koalicija velikog broja opozicionih stranaka, iz 2000. Ipak, otpor vlastima bio je znatno širi od opozicionih stranaka i uključivao je građanska udruženja, nevladine organizacije, nezavisne medije, pokret mladih „Otpor“, kao i veoma veliki broj pojedinaca van ovih stranaka, udruženja i organizacija koji su zahtevali ne samo smenu stranačkih garnitura na vlasti, već uspostavljanje demokratije. Uticaj ovih poslednjih naročito je došao do izražaja u velikim talasima mobilizacije protiv režima.

Snažan pritisak opozicionih snaga i talasa mobilizacije, kao i promeњene spoljne i unutrašnje političke okolnosti, utiču na postepeni preobražaj takmičarskog autoritarizma u Srbiji, od relativno otvorenog populističkog režima ka sve zatvorenijem obliku lične vlasti s neopatrimonijalnim tendencijama (Vladisavljević 2010). Početkom decenije, glavni stub režima je hegemonistička vladajuća stranka, sa veoma brojnim i posvećenim članstvom, razuđenom organizacionom strukturom i velikom imovinom, obnovljenim rukovodstvom, širokom klijentelističkom mrežom i bliskim vezama s najvećim sindikatom. Nasuprot ogromnim resursima vladajuće stranke, kao i državnih organa i većeg dela privrede pod njenom kontrolom, stoji po programskim i ličnim osnovama podeljena opozicija, malih organizacionih mogućnosti, s ograničenim kadrovskim i finansijskim potencijalom, ograničenom pristupu medijima i slabim vezama sa sindikatima.

Kako su izborna podrška SPS-a i lična popularnost Miloševića vremenom opadali, tako je rasla izborna manipulacija i zloupotreba javnih resursa protiv opozicije i disciplinovanje same vladajuće stranke od strane neprikosnovenog vođe. Pokušavajući da opravda veliki zaokret od svoje ranije politike bezrezervne podrške Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u ratnim sukobima u tim republikama ka politici usmerenoj prema postizanju mira u regionu i ekonomskom razvoju Srbije, kao i da učvrsti ličnu kontrolu nad vladajućom strankom, Milošević vremenom uklanja sve potencijalne protivnike unutar SPS-a i sve više se u upravljanju zemljom oslanja na malu kliku prijatelja i poslovnih ortaka svoje porodice. Tako se SPS, od hegemonističke stranke vlasti, s velikom izbornom podrškom i širokom klijentelističkom mrežom, postepeno pretvara u organizaciono i kadrovski istrošeno lično izborno oruđe Miloševića. Politizovana ekonomija, veliki obim korupcije, hedonistički stil života novih bogataša povezanih s režimom i represivna i arbitrarna vlast, za koju se vezuju ubistva uticajnog novinara i izdavača Ćuruvije 1999. i bivšeg predsednika Srbije Stambolića 2000, značajno sužavaju društvenu osnovu režima krajem devedesetih i olakšavaju ujedinjenje opozicije i širenje njene izborne podrške.

Ove promene u strukturi režima i delovanju vlasti unutar šireg okvira takmičarskog autoritarizma značajno su uticale na mogućnosti, kapacitete i ishode delovanja opozicionih snaga. Početkom devedesetih, organizacioni, finansijski, kadrovski i klijentelistički potencijali vladajućeg kruga, kao i njegova „genetska“ legitimnost, sprečavali su ozbiljnije političke promene, ali su masovni protesti ipak privremeno zatresli temelje Miloševićeve vlasti i dugoročno doprineli opadanju njegove podrške u narodu, širenju opozicionih mreža i jačanju njihovih organizacionih sposobnosti. Sredinom decenije, vlast je bila oslabljena a obični ljudi pomogli su vođama demokratske opozicije da prevaziđu svoje mogućnosti tokom protesta povodom izborne krađe. Iako je Milošević uz značajne koncesije opoziciji uspeo da se održi na vlasti, izgubio je kredibilitet u zemlji i inostranstvu stečen zaustavljanjem rata u Bosni, dok su opozicione snage uspostavile kontrolu nad resursima velikih gradova, a nevladin sektor i nezavisni mediji ubrzano su jačali. Konačno, neopatrimonijalna transformacija režima i posledice bombardovanja i povlačenja vojske i policije s Kosova 1999. i široka međunarodna podrška njegovim protivnicima podrili su vlast Miloševića i ojačali opozicione snage u narednoj godini. Organizaciono, materijalno, kadrovski i izborna ozbiljno oslabljena vlast sada se suočila s jakom opozicijom i odlučnošću veoma velikog broja građana nezadovoljnih represijom i svojim životnim standardom, u domaćem i međunarodnom okruženju povoljnom za promenu režima.

U Ukrajini, takmičarski autoritarni režim nastaje posle raspada SSSR-a i sticanja nezavisnosti, u vreme vladavine Kravčuka, i stiče konačne obrise

posle izbora Kučme za predsednika 1994. Autoritarno upravljanje, pre svega neformalnim sredstvima, odvija se u okviru formalno demokratskog okvira, ali postoji i visok nivo kompeticije unutar i izvan centra političke moći oko predsednika. Predstavnici vlasti šikaniraju opozicione kandidate, ali opozicija nije zabranjena niti se hapse njeni predstavnici. Pored autoritarnih ustanova, važan oslonac moći predsednika su oligarsi, često bivši komunistički i omladinski funkcioneri i direktori velikih državnih preduzeća koji su se obogatili preko bliskih veza s izvršnom vlašću i velikih privilegija u privatizaciji, u dobijanju monopola i državnih subvencija, u trgovini energentima i neplaćanjem poreza. Oligarsi kontrolišu velike poslovne konglomerate, ogromna finansijska sredstva, uticajne elektronske i štampane medije i vrše veliki uticaj na funkcionisanje izvršne vlasti, pa i organa bezbednosti. Usled slabosti državnih ustanova, političkih stranaka i regionalne koncentracije oligarhijskih interesa, predsednik više deluje kao arbitar među oligarsima nego što dominira političkim životom ali neprestanim prebacivanjem državnih privilegija s jednih na druge oligarhe onemogućava da neki od njih postanu previše uticajni i ugroze njegovu moć (Aslund 2006; Way 2005). Tako nastaje visoko takmičarski oligarhijski sistem, sa velikim obimom korupcije, arbitrarnom vlašću i slabim i neorganizovanim opozicionim snagama, osim antisistemske Komunističke partije i populističke Socijalističke partije.

Tokom devedesetih, uprkos teškoj ekonomskoj situaciji, značajnom padu životnog standarda, rasprostranjenoj korupciji i velikom nezadovoljstvu građana, nije bilo značajnijih protesta protiv vlasti. Prvi masovni protesti izbijaju februara 2001. povodom objavljivanja tonskog zapisa na kojem se čuje glas predsednika Kučme kako nalaže ministru unutrašnjih poslova da se „pozabavi“ novinarom Gongadzeom. Ovaj kritičar vlasti i borac protiv korupcije nestao je u septembru a njegovo telo nađeno je u novembru 2000. Demonstracije 20.000-30.000 ljudi trajale su više dana, a desetine šatora za učesnike protesta podignuto je na centralnom trgu u Kijevu. Pod parolom „Ukrajina bez Kučme“, demonstranti su zahtevali njegovu ostavku ali nisu imali širu podršku naroda. U martu dolazi do nasilnih sukoba demonstiranata i policije, verovatno usled provokatora vlasti i protesti se gase. Sledeći talas protesta sličnog obima izbija u glavnom gradu u septembru 2002, na drugu godišnjicu nestanka Gongadzea, sa ponovnim zahtevom sa ostavku Kučme, a manji protesti se odvijaju i na narednu godišnjicu ovog događaja. Glavni nosioci protesta do 2004. bili su studenti, nezadovoljni građani i aktivisti građanskih udruženja i pokreta. Neki od njih učestvovali su u protestima iz 1990. kada su studentski protesti i radnički štrajkovi primorali predsednika vlade tadašnje sovjetske republike Ukrajine da podnese ostavku. Opozicione stranke dugo ostaju po strani i suprotstavljaju se režimu samo u parlamentu gde stiču pristup medijima

i poslanički imunitet. Nekoliko stranaka se ozbiljnije uključuje u masovne proteste protiv Kučme u septembru 2002, ali „Naša Ukrajina“, najveća opoziciona grupacija i pojedinačno najveći politički blok u parlamentu, uglavnom izbegava vaninstitucionalno delovanje (Wilson 2009).

U izbornoj kampanji 2004. nastaje široki front otpora vlastima stvaranjem velike koalicije opozicionih stranaka i usaglašenim delovanjem građanskih udruženja, društvenih pokreta i nevladinih organizacija. Uticajni pokret mladih „Pora“ („Vreme je“) nastao je po uzoru na pokrete „Otpor“ iz Srbije i „Kmara“ iz Gruzije. Masovni mitinzi opozicionih stranaka održavaju se tokom leta 2004, kao prethodnica kampanje za predsedničke izbore na kojima se kandidat opozicije Juščenko, bivši dugogodišnji guverner centralne banke i Kučmin premijer od 1999. do 2001, suprotstavlja Janukoviču, kandidatu Kučme i velikih oligarha. Veliki protesti izbijaju neposredno posle izborne krađe u drugom krugu predsedničkih izbora i narednih dana dostižu pola miliona učesnika iz svih delova Ukrajine i stvaranje „grada šatora“ u centru Kijeva. Masovne demonstracije koje su trajale sedamnaest dana, nazvane „narandžastom revolucijom“, izazivaju podele unutar vladajućeg kruga i dogovor vlasti i opozicije o ponovnom održavanju drugog kruga izbora i ustavnim promenama koje će smanjiti nadležnosti predsednika i ojačati parlament. Na ponovljenim izborima Juščenko glatko pobeđuje Janukoviča (vidi Kuzio 2005; Wilson 2005).

Skandal povodom Kučmine uloge u uklanjanju Gongadzea razdvaja funkcionisanje takmičarskog autoritarizma u Ukrajini na dva razdoblja. U većem delu prvog razdoblja, nasuprot moćne izvršne vlasti oličene u autoritarnom predsedniku stoji parlamentarna većina nereformisane Komunističke partije, koja osim toga ne prihvata nezavisnost Ukrajine, i Socijalističke partije. Od 1999, oligarhijski sistem, prethodno razvijen u odnosima izvršne vlasti i uticajnih poslovnih ljudi, širi se na parlament, kojim sada dominiraju stranke koje predstavljaju glavne oligarhijske interese i podržavaju predsednika. Tek posle smenjivanja Juščenka s mesta premijera 2001. – pošto je uspeo da smanji državne privilegije oligarsima i otvori tržišnu utakmicu, pokrene ekonomski rast i postane najpopularniji političar u zemlji – nastaje ozbiljnija, demokratski usmerena opoziciona grupacija. Dakle, snažna antisistemska opozicija, odsustvo demokratske opozicije i, naročito od 1999, dominacija stranaka koje zastupaju oligarijske interese, omogućili su predsedniku da autoritarnom manipulacijom kontroliše političku i društvenu scenu. Raširena korupcija, u sprezi sa prismotrom od strane organa bezbednosti i prikupljanjem dokaza o kršenju zakona, omogućava režimu da sistematski koristi ucene da bi obezbedio povinovanje uticajnih pojedinaca i preduzeća svojim naredbama (Darden 2001).

Ogroman pad poverenja građana u ustanovu predsednika republike usled skandala Gongadze, sa 60% u januaru na samo 7% u martu 2001.

godine (Kudelia 2007, 83), označava prekretnicu u političkom životu. Ova činjenica primorava Kučmu da se još više osloni na finansijsku, organizacionu i medijsku podršku oligarha, dok ubrzani ekonomski rast i otvorenija tržišna utakmica podstiču još oštrije takmičenje među oligarsima za kontrolu nad javnim resursima. S druge strane, stvaranjem novog opozicionog bloka predvođenog najpopularnijim političarem u zemlji, pojedini „minigarsi“, tj. oligarsi iz drugog i trećeg ešalona, menjaju stranu i, prvo tajno a zatim i javno, podržavaju opoziciju. Tako Naša Ukrajina, mada u opoziciji, postaje pojedinačno najveći politički blok u parlamentu posle izbora 2002, i magnet za sve nezadovoljnike i oportuniste. „Minigarsi“ obezbeđuju velika finansijska i organizaciona sredstva za izbornu kampanju opozicije 2004. i pristup medijima, tako da značajna finansijska i organizaciona pomoć stranih vlada i nevladinih organizacija samo dopunjuje već postojeće resurse opozicije. Naglo slabljenje centralne kontrole u vreme predsedničkih izbora, izazvanog prelaskom pojedinih oligarha na stranu opozicije i istorijski uslovljenom podrškom stanovnika zapadnog dela Ukrajine opoziciji, primorao je vladajući krug da pojača izborne manipulacije u malom broju istočnih regiona i tako izazove velike demonstracije koje su se završile širokim smenama u političkom vrhu.

Protesti u Srbiji i Ukrajini bili su deo šireg pokreta za uspostavljanje demokratije. Omogućili su odbranu izbornih rezultata opozicije, smenu vlasti i uspostavljanje regularne i poštene izborne utakmice u narednim godinama. Pritom, uspešni primeri široke mobilizacije protiv režima u Srbiji 2000. i Gruziji 2003. značajno su uticali na ciljeve i oblike delovanja opozicije u Ukrajini (Beissinger 2007). Ipak, bilo je i značajnih razlika između ovih protesta. Demokratska opozicija je nastala i ojačala znatno ranije u Srbiji usled povoljnog nasleđa jugoslovenskog autoritarizma što se odrazilo i na tip vođstva i obim protesta. Vođstvo ujedinjene opozicije koja je pobedila Miloševića aktivno se suprotstavljalo režimu od početka devedesetih, uz dva-tri manje bitna izuzetka, a vođe opozicije u 2000. godini – Koštunica i Đinđić – bili su disidenti i pod komunističkim režimom. Nasuprot tome, vođstvo opozicije u Ukrajini 2004, uz par izuzetaka, bilo je veoma blisko povezano s vlašću dve-tri godine, a u nekim slučajevima i svega nekoliko meseci, pre njenog pada. Pored Juščenka, koji je bio Kučmin premijer 1999-2001, i druge ličnosti opozicije, Timošenko, koja je bila jedan od oligarha a zatim vođa parlamentarne grupe koja je podržavala predsednika i zamenik premijera Juščenka, niz ključnih predstavnika opozicije neposredno je proizašao iz Kučminog režima. Očigledno, visoko takmičarski oligarhijski sistem, koji je dugo otežavao uspostavljanje demokratije u Ukrajini, istovremeno je pružao značajne resurse uticajnim pojedincima-oportunistima unutar vladajućeg kruga da se suprotstave predsedniku u trenucima kriza (Way 2005, 199-200).

Pored toga, demonstracije protiv režima u Srbiji privukle su značajno veći broj učesnika nego u Ukrajini, naročito ako se ima u vidu višestruko veći broj stanovnika Ukrajine, i zato imale značajno veći politički uticaj. Već su martovske demonstracije 1991. i letnji protesti naredne godine ozbiljno uzdrmali režim Miloševića, kao i zimski protesti 1996/1997, dok protesti opozicije u Ukrajini pre kraja 2004. nisu ozbiljnije ugrozili Kučmu. Protesti u obe zemlje uspeali su da uzdrmaju temelje režima jedino u onim slučajevima kada su se poklopili sa širokom mobilizacijom opozicionih stranaka, građanskog društva i velikog broja građana. U ostalim slučajevima, kao što su protesti u Kijevu 2001, protesti su pomogli da se delegitimiše režim i otvori veliki jaz između države i društva, i tako olakša stvaranje demokratske opozicije i izbijanje tenzija u okviru režimskih snaga (vidi Kudelia 2007, 84). Ukratko, analiza međusobnih veza između takmičarskog autoritarizma i talasa mobilizacije u Srbiji i Ukrajini pokazuje da je ovaj oblik režima podložniji pritisku „odozdo“ nego drugi oblici autoritarizma.

ZAKLJUČAK

Primeri protesta u komunističkom autoritarizmu u Poljskoj i Jugoslaviji i takmičarskom autoritarizmu u Srbiji i Ukrajini pokazuju ne samo da su masovni protesti u nedemokratskom političkom miljeu mogući, već i da mogu bitno uticati na politički život. Uspon, dinamika i ishodi protesta u nedemokratskim režimima i demokratijama, kao i u različitim oblicima nedemokratskih režima, značajno se razlikuju. U onim nedemokratskim režimima koje karakteriše ograničeni društveni, ekonomski i institucionalni ili politički pluralizam i niži nivo represije prema potencijalnim učesnicima u protestu, dakle u autoritarnim i mešovitim režimima, protesti mogu – u trenucima promena saveza i sukoba između i unutar vladajućeg kruga i interesnih grupa koje ih podržavaju i uz pomoć uticajnih saveznika – dostići veliki obim, održati se u dužem razdoblju i značajno uticati na politiku, personalni sastav, strukturu i delovanje ovih režima.

U komunističkim autoritarnim režimima, kolektivno delovanje običnih ljudi bilo je veoma ograničeno, mada su komunistička rukovodstva ozbiljnije shvatala i u pojedinim situacijama tolerisala proteste pripadnika pojedinih grupa usled zvanične ideologije i određenog istorijskog, političkog i institucionalnog nasleđa. Nasuprot tome, takmičarski autoritarizam je omogućio opozicionim snagama u najširem smislu da se uz znatno manja ograničenja organizuju, regrutuju svoje pristalice i otvoreno suprotstave autoritarnim vlastima unutar ili van političkih ustanova i tako značajno olakšao učešće u antirežimskim protestima. Ciljevi i strategije protesta bili su značajno različiti. Zahtevi su obuhvatali širok raspon: od priznanja prava na samoorganizovanje učesnika u protestu i promene

politike u pojedinim oblastima i smene pojedinih funkcionera u komunističkom autoritarizmu do otvorenih zahteva za smenu vlastodržaca i promenu pravila igre, tj. uspostavljanje demokratije u mešovitim režimima. Nenasilni oblici delovanja aktivista u sva četiri primera izvirali su uglavnom iz strategije izbegavanja represije režima i istorijskog iskustva koje je sugerisalo da nasilje retko uspeva, i koncentrisanja opozicije na izbore u takmičarskom autoritarizmu, mada su neki od uticajnih aktivista imali i doktrinarne ili moralne razloge da odbace nasilna sredstva u suprotstavljanju autoritarnoj vladavini.

Ishodi protesta pokrili su široki raspon, od postepenog i kumulativnog uticaja na politiku vlasti u pojedinim oblastima, institucionalnih reformi i personalnih promena u političkom vrhu, promena odnosa države i društva, pa do promena tipa režima i državne organizacije. Velike političke promene, kao što su bile one u Poljskoj i Jugoslaviji krajem osamdesetih, i u Srbiji i Ukrajini dvehiljaditih, dogodile su se samo u slučajevima kada su i drugi bitni činiooci, kao što su strukturni uslovi, sukobi unutar vladajućeg kruga i međunarodni činiooci, delovali u istom smeru. Primeri Poljske i Srbije sugerišu da je ujedinjavanje različitih grupa u otporu autoritarnim vlastima, u vidu zajedničkih okvirnih programskih zahteva i trajnijih organizacionih saveza, ključno za ostvarivanje političkih promena. Ako su ciljevi ovako organizovanih opozicionih snaga demokratski, dugoročni ishod promena biće najverovatnije uspostavljanje i učvršćenje demokratije. Nasuprot tome, primeri Jugoslavije i Ukrajine govore da, ako nema ozbiljnijeg programskog i trajnijeg organizacionog ujedinjavanja protivnika vlasti, nosioci i učesnici protesta mogu značajno uticati na politički život samo putem stvaranja širokih, privremenih taktičkih saveza sa drugim grupama nezadovoljnika i sa oportunistički nastrojenim delovima establišmenta. U tom slučaju, postojanje raznolikih, neusaglašenih zahteva i odsustvo trajnijih saveza i organizacija ostavlja preveliki prostor novim ili delimično reformisanim vladajućim krugovima da, u novim okolnostima i kada energije građana splasnu, izgrade nove oblike nedemokratskih ustanova. ¶

BIBLIOGRAFIJA

- Ackerman, P. and DuVall, J. (2000) *A Force More Powerful: A Century of Nonviolent Conflict*, New York, St. Martin's Press.
- Aslund, A. (2006) "The Ancien Regime: Kuchma and the Oligarchs, in A. Aslund", in M. McFaul (Eds.), *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*, Washington, D.C., Carnegie Endowment for International Peace, 9-28.

- Beissinger, M.R. (2007) "Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions", *Perspectives on Politics*, 5 (2), 259-76.
- Bokovoy, M.K. (1998) *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941-1953*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Darden, K.A. (2001) "Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma", *East European Constitutional Review*, 10 (2-3).
- Diamond, L. (2002) "Thinking About Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, 13 (2), 21-35.
- Đaković, S. (1984) *Sukobi na Kosovu*, Beograd, Narodna knjiga.
- Ekiert, G. (1996) *The State Against Society: Political Crises and their Aftermath in East Central Europe*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Ekiert, G. and Kubik, J. (1999) *Rebellious Civil Society: Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Evans, P., Rueschemeyer, D. and Skocpol, T. (Eds.) (1985) *Bringing the State Back In*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Fishman, R. (1990) "Rethinking State and Regime: Southern Europe's Transition", *World Politics*, 42 (3), 422-40.
- Fočo, S. (1989) *Štrajk između iluzije i zbilje*, Beograd, Radnička štampa.
- Gamson, W. (1992) "The Social Psychology of Collective Action", in A. Morris, and C. McClurg Mueller (Eds.), *Frontiers in Social Movement Theory*, New Haven, Yale University Press, 53-76.
- Garton Ash, T. (1999) *The Polish Revolution: Solidarity*, London, Penguin Books.
- Goldstone, J.A. and Tilly, C. (2001) "Threat (and Opportunity): Popular Action and State Response in the Dynamics of Contentious Action", in R.R. Aminzade, J.A. Goldston, D. McAdam, E.J. Perry, W.H. Sewell Jr., S. Tarrow, and C. Tilly (Eds.), *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 179-94.
- Goodwin, J. (2001) *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945-1991*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Jovanov, N. (1979) *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*, Beograd, Zapis.
- Kitschelt, H. (1986) "Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies", *British Journal of Political Science*, 16, 57-85.

- Klandermans, B. (1988) "The Formation and Mobilization of Consensus", in B. Klandermans, H. Kriesi, and S. Tarrow (Eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research Across Cultures*, Vol. 1, Greenwich, JAI, 173-96.
- Kola, P. (2003) *The Search for Greater Albania*, London, Hurst.
- Kriesi, H., Koopmans, R., Dyvendak, J.W. and Giugni, M.G. (1995) *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Kudelia, S. (2007) "Revolutionary Bargain: The Unmaking of Ukraine's Autocracy through Pacting", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 23 (1), 77-100.
- Kuzio, T. (2005) "The Opposition's Road to Success", *Journal of Democracy*, 16 (2), 118-30.
- Laba, R. (1991) *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working-Class Democratization*, Princeton, Princeton University Press.
- Lawson, S. (1993) "Conceptual Issues in the Comparative Study of Regime Change and Democratisation", *Comparative Politics*, 25 (2), 183-205.
- Levitsky, S. and Way, L. (2002) "The Rise of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 13 (2), 51-65.
- Levitsky, S. and Way, L. (2010) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lilly, C.S. (2001) *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953*, Boulder, Westview Press.
- Linz, J. and Stepan, A. (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-communist Europe*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Linz, J.J. (2000) *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder and London, Lynne Rienner Publishers.
- McAdam, D. (1999) *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, Chicago, University of Chicago Press.
- McAdam, D., Tarrow, S. and Tilly, C. (1998) "Toward an Integrated Perspective on Social Movements and Revolution", in M. Lichbach, and A. Zuckerman (Eds.), *Comparative Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- McCarthy, J.D. and Zald, M.N. (1977) "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory", *American Journal of Sociology*, 82, 1212-41.
- Meyer, D.S. (2004) "Protest and Political Opportunities", *Annual Review of Sociology*, 30, 125-45.

- O'Brien, K.J. and Li, L. (2006) *Rightful Resistance in Rural China*, Cambridge, Cambridge University Press.
- O'Donnell, G. and Schmitter, P.C. (1986) *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Popov, N. (1983) *Društveni sukobi: izazov sociologiji*, Beograd, Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
- Roberts, A. and Garton Ash, T. (Eds.) (2009) *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*, Oxford, Oxford University Press.
- Schedler, A. (Ed.) (2006) *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, Boulder and London, Lynne Rienner Publishers.
- Schedler, A. (2006) "The Logic of Electoral Authoritarianism", in A. Schedler (Ed.), *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, Boulder and London, Lynne Rienner Publishers, 1-23.
- Schock, K. (2005) *Unarmed Insurrections: People Power Movements in Non-democracies*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Scott, J. (1990) *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven, Yale University Press.
- Sekulić, D. (1987) *Štrajk ili obustava rada - jedan sociološki pristup*, *Kulturni radnik*, 40 (6), 23-33.
- Smelser, N. (1962) *Theory of Collective Behavior*, New York, Free Press.
- Snow, D. and Benford, R. (1988) "Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization", in B. Klandermans, H. Kriesi, and S. Tarrow (Eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research Across Cultures*, Vol. 1, Greenwich, JAI, 197-217.
- Staniszki, J. (1984) *Poland's Self-limiting Revolution*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Tarrow, S. (1998) *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1984) "Social Movements and National Politics", in C. Bright, and S. Harding (Eds.), *Statemaking and Social Movements: Essays in History and Theory*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 297-317.
- Tilly, C. (2006) *Regimes and Repertoires*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Vladislavljević, N. (2008) *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.

- Vladisavljević, N. (2010) "Mešoviti režimi, protesti i 5. oktobar", in D. Pavlović (Ed.), *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji: deset godina posle*, Beograd, Heinrich Boell Stiftung, 13-23.
- Way, L.A. (2005) "Kuchma's Failed Authoritarianism", *Journal of Democracy*, 16 (2), 131-45.
- Way, L.A. (2005) "Rapacious Individualism and Political Competition in Ukraine, 1992-2004", *Communist and Post-Communist Studies*, 38, 191-205.
- Wickham-Crowley, T. (1992) *Guerrillas and Revolution in Latin America: A Comparative Study of Insurgents and Regimes Since 1956*, Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Wilson, A. (2005) *Ukraine's Orange Revolution*, New Haven, Yale University Press.
- Wilson, A. (2009) "Ukraine's Orange Revolution of 2004: The Paradoxes of Negotiation", in A. Roberts and T. Garton Ash (Eds.), *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-violent Action from Gandhi to the Present*, Oxford, Oxford University Press, 335-53.

Datum predaje teksta: 23. 01. 2011.

SUMMARY

THE POLITICS OF PROTEST IN NON-DEMOCRATIC REGIMES

The paper explores the politics of protest in non-democratic regimes using insights from comparative regime analysis and social movement theory. A regime type strongly shapes factors that trigger popular mobilization, the repertoires of collective action and their implications. Protest politics may produce a considerable political change, such as policy and personality change in the political establishment, as well as important shifts in the structure and operation of non-democratic regimes, even regime change. The paper provides evidence from the late communist authoritarian Poland and Yugoslavia, in which sustained protests contributed to the collapse of regime and state, and the post-communist competitive authoritarian Serbia and Ukraine, which experience repeated protest waves and were brought down by protest politics.

KEY WORDS: authoritarianism, competitive authoritarianism, popular protest, mobilization, Poland, Yugoslavia, Serbia, Ukraine

SPORNA DEMOKRACIJA: NOVI DOPRINOSI RASPRAVI

---

*Tonči Kursar*¹

Keane, John (2009) *The Life and Death of Democracy*, Pocket Books, London, str. 958.

Rancière, Jacques (2008 [2005]) *Mržnja demokracije*, Naklada Ljevak, Zagreb, str. 127.

Rosanvallon, Pierre (2008 [2006]) *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 336.

Dunn, John (2005) *Democracy: a History*, Atlantic Monthly Press, New York, str. 246.

UVOD

Ima više od godinu dana kako je *mainstream* tjednik *The Economist* objavio tekst 'Crying for freedom' u kojem se kaže da „više nego ikad od hladnog rata treba braniti liberalnu demokraciju“. Iz izvještaja organizacije *Freedom House* zaključili su da autoritarni poredci „nisu samo brojniji, nego da imaju više pouzdanja i utjecaja“. Dalo se zaključiti da se liberalna demokracija politički i intelektualno povlači. Zaključak je s jedne strane, ponešto iznenadio, posebno nakon što je početkom prošlog desetljeća tadašnji američki predsjednik George Bush upravo globalno širenje demokracije proglasio glavnim oružjem u borbi protiv terorizma i tiranije. S druge strane, i ne treba posebno čuditi s obzirom na utjecaj Kine, u osnovi autoritarne države, te na tegobe SAD-a i njegovih saveznika u uvodnju (izborne) demokracije u zemlje poput Iraka i Afganistana. Premda se

1 *Tonči Kursar*, docent Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

činilo da je zaustavljeno teritorijalno širenje (liberalne) demokracije, upravo svjedočimo seriji demokratskih revolucija i to u islamskom svijetu, od sjeverne Afrike do Arapskog poluotoka. Ovaj, kako se sada čini, autohtoni demokratski val srušio je autoritarne režime u nekim državama (Tunis i Egipat) i kreće dalje. Što će se tamo u končanici izroditi, nije izvjesno.

Puno su izvjesnije nedoumice tzv. razvijenih demokracija, ponajprije SAD-a i zemalja EU-a, prema ovom najnovijem demokratskom vrtlogu. Iako su se prihvatili zadaće promicanja demokracije, pa bilo to 'legionarima i demokratskim padobrancima' (Badiou), neugodna iskustva sa širenjem ovog tipa poretka naveli su ih (barem zasad) na suzdržanost. To će sve dakako potaknuti već poznate prijepore oko naravi, vrijednosti, ali i svih implikacija ovakvog uređenja zajednice. Istini za volju, ovi su prijepori obnovljeni još devedesetih godina prošlog stoljeća, kad se s jedne strane činilo da će se povijest navodno 'umiroviti' kao (liberalna) demokracija (Fukuyama), a s druge strane, shvatilo da je ona uvijek bila kontroverzan poredak i da takva zapravo i ostaje. I to prije svega tamo gdje je, barem kako se doskora mislilo, začeta. Na Zapadu.

Upravo o tome svjedoče knjige Johna Dunna, Jacquesa Rancièrea, Piërrea Rosanvallon i Johna Keanea. Posrijedi su djela koja iznova pokušavaju razmotriti smisao, povijest, ali i izgled demokracije. Iako su svi ovi aspekti, aktualizirani u spomenutoj 'demokratskoj revoluciji' u islamskim zemljama, u osnovi različito artikulirani kod spomenutih autora, svi su se oni, više ili manje, pozabavili trima temeljnim pitanjima. Prvo se odnosi na podrijetlo demokracije u smislu pojma, ali i pripadajuće prakse. Drugo se pitanje tiče granice širenja demokracije kao poretka budući da je dosad prevladavao stav da je demokracija uglavnom geografski specifična i vremenski definirana, što bi značilo da su je (samo) neki narodi uspostavili u nekom povijesnom trenutku na nekim mjestima u svijetu. I naposljetku, ključnim se pokazuju problemi određenja demokracije u situaciji kad je svi politički subjekti iz različitih razloga prisvajaju.

O POVIJESTI (IDEJE) DEMOKRACIJE

Britanski povjesničar političkih ideja John Dunn u svojoj knjizi *Democracy: a History* (2005.) piše prilično konvencionalnu povijest (ideje) demokracije budući da mu sve počinje, a dijelom i završava, s antičkom Grčkom (u smislu njegove osobne preferencije). Nakon antičke Grčke u knjizi se istražuje uporaba ovog pojma u djelima mislilaca i političara kao što su Madison, Sieyes, Robespierre. Djelujući u kontekstu političke moderne, odnosno Američke i Francuske revolucije, oni su pridonijeli uskrsnuću demokracije nakon tisuća godina tišine. Tada se ona počela povezivati s političkom jednakošću cjelokupnog naroda koja se artikulira (predstavničkom)

demokracijom. Suprotstavljajući ozloglašenost demokracije, koja je nastala u Antici, s njezinom današnjom neupitnošću, Dunn postavlja ključno pitanje knjige. Zašto je demokracija u naše doba postala nesporna politička vrijednost i poredak? Svakako je bilo teško očekivati, s obzirom na to da je demokracija gotovo do polovine 19. stoljeća smatrana vrlo kontroverznim i nestabilnim poretkom, da bi danas sama pomisao da je odbacimo „prije ili kasnije značilo da smo sebe otpisali iz politike“ (41).

Dunnov odgovor polazi od činjenice da ona „ne nailazi na konkuren-te u smislu načina na koji političku vlast treba organizirati“ (162). Uzroke pronalazi u razdoblju Drugoga svjetskog rata kada se dio Europe udružio s Amerikom pod zastavom demokracije. Pojam je prikladno služio kako bi definirao neprijatelje, bez posebnog upuštanja u njegove dvosmislice. Ali kad je rat završio, bilo je nužno jasnije definirati demokraciju kako bi se dobila politički iskoristiva osnova za uspostavu novih savezništva odnosno neprijateljstva. Tome je umnogome pomogao SSSR i njegovi komunistički sateliti koji su doduše bili u ratu s kapitalizmom (‘poretkom egoizma’), ali je teško osporiti da je to bio i „sukob oko političkog vlasništva nad pojmom demokracija“ (158). Sa svoje su strane Amerikanci predstavljali demokraciju kao dobar recept za održavanje ‘poretka egoizma’ tako što su kombinirali njegov razvoj s dostatnom zaštitom ljudskih prava većine građana. U posljednjih dvadesetak godina, a posebice nakon 11. rujna 2001., demokracija je opet za SAD postala „ključno političko oružje“ (159). Amerikanci su naime povezali tiraniju s terorizmom tvrdeći da ona izravno potiče terorizam. Moderni je praktični recept za borbu protiv terorizma odnosno eliminiranje tiranija upravo demokracija.

Dunn posebno upozorava i na činjenicu da poredak koji danas nazivamo demokracijom zapravo nema nikakve veze s onim u antičkoj Ateni gdje su građani na skupštinama odlučivali o poslovima zajednice. Suvremena demokracija nema veze s tim budući da se oslanja na „prikladne osobe koje su odabrane za tu svrhu“ (165). Dakle, naša (izborna) demokracija je schumpeterovska vladavina političara koja je omogućila ‘poretku egoizma’ neospornu pobjedu. Dunn ustvari ne spori praktične pogodnosti ovog tipa vladavine jer smatra da predstavnička demokracija nudi najmanje rizičnu osnovu za zajednički život sa sugrađanima u državi. Međutim, želi pokazati da ju nije previše prikladno nazivati demokracijom. Realno, ona nema puno veze s vladavinom naroda. Iako Dunn duboko dvoji oko moralnih osnova suvremene kombinacije kapitalizma i predstavničke demokracije (jer su iz njih „vjera, izvrsnost pa čak i lojalnost uvelike nestali“), ipak stoji na stajalištu da zato ne trebamo previše žaliti. Naime, da se kojim slučajem uspostavila izvornija vladavina naroda, ona ne bi opstala, nego bi se pretvorila u metež. Iz njegova se izvoda općenito nadaje da, iako živimo u ‘raščaranom i demoraliziranom svijetu’,

to je razmjerno podnošljivo budući je taj svijet dobro prilagođen maksimalizaciji koristi.

Dunnova je knjiga *Democracy: a History* bogata prikazima (različitih autora) koji svjedoče o sudbini pojma demokracije, međutim nedostaje joj solidniji teorijski okvir. Taj je nedostatak svakako zagonetan jer je Dunn poznati povjesničar ideja. Nemamo tako njegov stav o smislu promjena u značenju pojmova općenito. Iako je demokracija kao riječ možda i 'najpromiskuitetnija u svijetu politike', kako to kaže Bernard Crick, trebalo bi i takvu njezinu sudbinu ipak gledati u određenom teorijskom okviru. U tom smislu najprije treba reći da demokracija pripada u onu skupinu političkih pojmova koji su ujedno, s jedne strane, održali svoje izvorno značenje (još od Aristotela), a s druge su doživjeli radikalne izmijene, gotovo do neprepoznatljivosti. I što je najvažnije, mogu funkcionirati i kao pojmovi koji „reagirajući na okolnosti pokušava registrirati ili čak izazivati novitet takvih okolnosti“ (Koselleck, 2004.: 83). Drugo, u kontekstu Francuske revolucije dolazi do promjene u strukturi političkog jezika i pojmovi toga tipa, dakle ne samo demokracija, počinju funkcionirati na napetosti između iskustva i očekivanja. Ova razlika između iskustva i očekivanja se zapravo premošćuje političkim djelovanjem. Demokracija svoj novi život tako treba zahvaliti činjenici da je postala pojam koji „teorijski anticipira buduće historijsko vrijeme i praktično utječe na njega“ (273). I to je zapravo pretpostavka na kojoj je demokracija ostvarivala svoju 'karijeru', barem od Francuske revolucije.

Iz svoje ortodokсне perspektive Dunn (jer za njega postoje samo jasno odijeljene, antička odnosno predstavnička ili izborna demokracija) ustrajava na, kako bi rekao britanski (i australski) politički teoretičar John Keane, 'zapadnim predrasudama'. Jedna od njih je svakako to što Dunn smatra da se dosad pokazalo da (predstavnička) demokracija uglavnom uspijeva tamo gdje postoji razmjerno visoka razina društvenog bogatstva, koja se može održavati. Time zastupa svojevrсни ekonomski determinizam kad je posrijedi uspostava i održavanje demokracije. U Dunnovoj knjizi ne nalazimo ništa od 'demokratizirane' povijesti demokracije koju želi promicati Keane u svojoj instruktivnoj i zaista voluminoznoj knjizi *The Life and Death of Democracy* (2009.). On na primjeru Indije pokazuje da više ne vrijede „standardni postulati koji se odnose na preduvjete opstanka demokracije“ (Keane, 2009.: 586). Stotine milijuna ljudi, siromašni i najčešće nepismeni, te države, odbacilo je stav (svojih kolonijalnih gospodara) da država mora po različitim osnovama biti spremna za demokraciju. Oni, prema Keanu, postaju spremni za demokraciju 'kroz demokraciju'. Demokracija u ovoj državi još je intrigantnija jer se realizira zemlji u kojoj *demos* nije integriran zajedničkom kulturom ili religijom. Keane smatra da se monopol Zapada urušava još od kraja Drugoga svjetskog rata, a naročito od uspostave

demokracije u Indiji. Time je demokracija geografski postala globalnija i mnogoljudnija, te nikad više očišćena od različitih predrasuda (spolnih, rasnih i 'civilizacijskih') koji su je znali 'krasiti' u njezinim prijašnjim razdobljima. Danas se više nego ikad prije uvriježilo da se ljudi, neovisno o kulturnom ili religijskom opredjeljenju, kao jednaki, mogu sami različito organizirati kako bi odlučili o smjeru djelovanja.

U knjizi *The Life and Death of Democracy* Keane nastoji još nekim uvidima osporiti monopol Zapada na demokraciju. Tako vrlo podrobno pokazuje da nema ni govora da je demokracija kao inovacija, što je jedna od 'dogmi zapadne demokracije', u nespornom 'vlasništvu' atenske Grčke. Štoviše i sama riječ 'demokracija' mnogo je izgleda starija od nje. Korijeni su joj po svemu u razdoblju Mikene, sedam do deset stoljeća ranije (1500. – 1200. godine prije Krista). Stanovnici Mikene su naime koristili riječ *dāmos* koja je označavala potrebite odnosno one koji su nekad zajednički obrađivali zemlju. Osim *dāmos*, koristili su i riječi *damokoi* kako bi označili onog koji javno zastupa *dāmos*. Keane upozorava i na arheološke nalaze koji upućuju na to da praksa demokratske skupštine isto tako nije nešto što su nam Grci podarili. Ona se zapravo pojavila istočnije, vjerojatno 2000 godina prije nego u Grčkoj, u prostoru na kojem su danas smještene države Iran, Irak i Sirija. Iz ovog se prostora nakon 1500. godine prije Krista ova praksa proširila na današnju Indiju. Nešto kasnije, pučke se skupštine pojavljuju na zapadu, u nekim feničkim gradovima, da bi u 5. stoljeću prije nove ere konačno postale praksom Atene.

Kad se govori o demokratskim postignućima ranih islamskih zajednica, ona su Keaneu jednako dojmljiva, iako je tamo demokracija „često nadolazila maskirana, odnosno takve su se inovacije događale pod drugim imenima“ (131). Međutim, svakako najveći „poklon Islama modernom svijetu“, on (pretjerujući) uočava na Iberijskom poluotoku, u uspostavi dotada nepoznate institucije, zapravo parlamenta, u kojem su još u 12. stoljeću zastupani različiti društveni interesi. Time pokazuje u kojoj je mjeri podcjenjivanje govoriti o 'uvođenju demokracije' u današnje islamske zemlje, kao o nečemu što nikad nije postojalo u pripadajućoj kulturi i u tom geopolitičkom prostoru. Ustvari cijela ideja kako 'sjevernoamerička kultura' ili 'Zapad' posjeduje pravo na ideal demokracije i da ga je vrijedno i (silom) promicati djeluje politički arogantno, ali i kontraproduktivno.

Snagu i vrijednost današnje demokracije Keane pronalazi u činjenici da je razmjerno učinkovit način javnog obuzdavanja moći globalne raširenosti, koji se, prvo zasniva na promjenjivim institucijama, koje ovise o vremenu i prostoru. I drugo, sami subjekti takve vladavine, pojedinci smatraju da je smisleno odreći se ideje da trebaju vladati zato što se osjećaju po nekoj osnovi nadmoćni. Premda građani i njihovi predstavnici obično traže da vladaju institucije, u tako shvaćenoj demokraciji, „nitko ne treba

vladati“ (856). U današnjim demokratskim uvjetima, prema Keaneu, nitko ne vlada zato što su oni koji vladaju „podvrgnuti javnom obuzdavanju, vezani tisućama liliputanskih vezica kontrole“. Naime, demokratske institucije u (idealnoj situaciji) ne vladaju, što se najbolje vidi u onome što naziva ‘nadzorna demokracija’ (*monitory democracy*). U Keanovoj klasifikaciji upravo ova, ne posebno prikladno nazvana, demokracija predstavlja treći, odnosno današnji stadij razvoja demokracije. Njoj su povijesno prethodile skupštinska i predstavnička demokracija. Nova vrsta demokracije ostaje izborna demokracija, ali intenzivno koristi različite nadzorne mehanizme koji postaju svojevrsna prijetnja izabranim političkim i drugim vođama odnosno svima onima koji odlučuju u korist drugih.

Upravo u ovom ‘nadzornom’ momentu postoji prva poveznica Keanea i Pierrea Rosanvallona, francuskog politologa koji je potpisao knjigu *Kontrademokracija: doba nepovjerenja* (2008.). Rosanvallon ne daje samo „novi i složeniji opis konteksta u kojem se odvija demokratska politika“, nego razvija teoriju ‘kontrademokracije’ odnosno „praksi kojima društvo vrši pritisak na svoje vladare“ (290). Pojam kontrademokracije pokriva fenomen demokratskih korektivnih silnica koje djeluju što izravno, što kroz *ad hoc* institucije. Rosanvallon ima, recimo, očitu tezu: kako izborno-predstavnička demokracija ne uspijeva ispunjavati svoja obećanja, dolazi do razvoja različitih oblika alternativnoga demokratskog djelovanja. Time jedna vrsta demokracije ograničava drugu vrstu demokracije, a posljedica je stanje u kojem nadzor postaje važniji od obnašanja vlasti.

Slično Keaneu, Rosanvallon nastoji uspostaviti novo shvaćanje povijesti demokracije. On ‘priča’ povijest ulazeći s kontrademokratske strane (demokracije). Snaga koja pokreće ovako postavljenu povijest jest ono ‘društveno’ koje je uvijek bilo „materijalna snaga, oblik praktičnog otpora, izravni odgovor“, ili manje-više „sam, neposredovani demokratski život“ (25). Ideja mu je da izbjegne pisanje ‘tradicionalnih linearnih povijesti’ demokracije koje govore o postupnom približavanju idealnom tipu, odnosno prijelazu iz stanja podjarmljenosti u punu autonomiju. Nasuprot tome pledira za povratak „složenoj stvarnosti i nepremostivim kontradikcijama“ što mu se čini produktivnijim od slijeđenja tzv. izvornog modela demokracije (26). To ima za posljedicu da u povijesti demokracije, primjerice, tzv. ‘stari’ i ‘novi’ liberalizam i demokracija, neformalne moći i institucije stalno zapravo koegzistiraju.

Predstavničku demokraciju koja je uspostavljena tijekom (otprilike) posljednjih dvjesto godina Rosanvallon ipak drži mjerom povijesti demokracije tako što se sve mjeri u odnosu na nju. To se da zaključiti iz njegove tvrdnje da su različiti oblici neizravne moći i djelovanje „ujedno prijedemokratski i postdemokratski“ (24). One su preddemokratske zato što je „provođenje mjera nadzora i otpora često predstavljalo prvi korak prema ljudskoj

emancipaciji“ (25). Tu ulazi pravo na otpor tiraniji u Srednjem vijeku ali i nadzor koji su podanici imali nad svojim vladama prije nego što su se pojavili izbori kao institucija. Isto su tako postdemokratski u smislu da nastaju kao odgovori na neispunjena obećanja predstavničkih vlada koje su na Zapadu još od 18. stoljeća. Rosanvallon na ovom predlošku dijeli povijest u tri razdoblja. U prvom su razdoblju, koje se povezuje s najavom konstitucionalne vladavine, razvijene tek ograničene snage nadzora. Bile su dijelom liberalne (ograničavanje i reguliranje postojeće vlasti) i dijelom demokratske (nadgledanje koje je vršilo predstavničko tijelo). Za primjer Rosanvallon daje odnos vijećnika i staleža u srednjovjekovnim gradovima. Ovi potonji su inzistirali da se računi gradova trebaju „podvrgnuti kontroli revizora koji bi se birali izvan male grupe vlastodržaca“ (77). Nekad su takvi pregovori vodili do toga da su to činili i obični građani. Rosanvallon zaključuje da su pripadnici gildi sebe vidjeli regulatorima prije nego su počeli biti dio suverenosti. Isto je bilo i u gradovima tadašnje Italije. Druga je faza vezana za uspostavu modernoga parlamentarnog sustava kad su njegove ovlasti nadgledanja bile institucionalizirane i podvrgnute hijerarhiji poretka. Primjerice, zarana su revizori (britanskog) parlamenta uspostavili reviziju vladinih računa. Treba reći da u ovoj eri nije došlo do razvoja nikakve kontramoci izvan onog što su nudile službene institucije. Štoviše, parlament je prisvojio sve ovlasti u tom smislu, a gotovo svaka politička intervencija društva bila je u startu odbačena. Treća faza je započela 1970-tih godina. Tada je parlamentarizam bio u povlačenju odnosno došlo je do jačanja civilnog društva. Promjene koje su nastupile išle su u smjeru ponovnog uvođenja oblika demokratske kontrole, istraga i potencijalnog procesuiranja koje je parlamentarni poredak tijekom zadnja dva stoljeća zapravo bio potisnuo.

Eksploatacija nadzorne dimenzije demokratskog dualizma ima barem dvije zanimljive posljedice. Prva je ‘devesternalizacija’ (kontra)demokracije (ističe je Rosanvallon), budući da prakse kao što su nadzor, opstrukcija i suđenje postoje (ili su postojale) gotovo svuda u svijetu. Druga je posljedica ovog shvaćanja (on je zanemaruje) da se prenaplašavanjem (kontra) demokratskih praksi kroz povijest zapravo zbiva redukcija politike na njih što može biti sporno ako se uzme u obzir da se radi tek o uzvratnom obliku djelovanja.

TKO VLADA U NADZORNOJ DEMOKRACIJI, POSTDEMOKRACIJI I KONTRADEMOKRACIJI?

Osim pitanjem podrijetla, odnosno nove povijesti demokracije, gotovo su svi autori uveli svoje, izvorne koncepte kako bi odgovorili na izazove suvremene demokratske prakse. Dunn je izgleda bio najmanje inovativan i ostao je pri tvrdnji kako je današnja faza predstavničke demokracije nešto

što će u osnovi biti trajnije rješenje. Doduše, svjestan je da će takvo rješenje mnoge razočarati jer je ovaj je poredak bio i ostao neodvojiv od 'poretka egoizma' odnosno kapitalizma koji mu je uvijek bio nadmoćan. Štoviše danas jači nego ikad. Stanovita napetost za poredak može doći iz mogućnosti da se demokracija ne shvati kao način organiziranja političkih institucija nego primarno kao politička vrijednost koja potencira 'demokratizaciju svega ljudskog' (radnog mjesta, seksa, obitelji...). U tzv. razvijenim demokracijama ovaj program je, prema Dunnu, imao političku važnost budući da je, primjerice, jednakost ušla u sfere u kojima nikad prije nije bilo (primjerice redefiniran je odnos muškarca i žena). I to može poslužiti kao primjer za druge sfere u kojima još postoji nejednakost (rasa, etnicitet, klasa...). Međutim, kako ovo shvaćanje u konačnici vodi uklanjanju odnosa moći iz ljudskih odnosa, daljnja demokratizacija neće proći budući da će naići na otpor kapitalizma ('poretka egoizma'), a to nije bitka koju će jednakost dobiti. Uglavnom, Dunn smatra da 'demokratizacija svega ljudskog' „nije realna mogućnost“ odnosno „iluzorna je kao obećanje koliko je isprazna kao prijetnja“ (169).

Za razliku od njega, Keane se, kako smo vidjeli, uzda u koncept 'nadzorne demokracije' za koji misli da obilježava novu epohu u razvoju demokracije. Ono što je evidentno u tome novom konceptu jest potenciranje neautoritarnost. Za Keanea neautoritarnost se izražava činjenicom da ljudi danas počinju shvaćati da „svijet može biti drukčiji, a demokracija im se nadaje kao univerzalni preduvjet da mogu zajedno živjeti 'slobodni od arogantne moći koja se hrani pričama inspiriranim načelima kao što su Bog, Povijest, Istina, Čovjek, Stranka, Tržište, Vođa i Nacija'“ (852). Tome je tako jer je svako jedinstvo zajednice „uvijek upitno, uvijek izloženo prisezanju, jednostavno zato što je vladanje drugima uvijek, propitivano, sporno, podijeljeno i ograničeno“ (857). Otud Keane misli da može govoriti o demokraciji kao (novom) globalnom idealu koji počiva na poniznosti, skromnosti jer ljudi opečeni lošim iskustvima „pokušavaju živjeti bez iluzija“. Iako u današnjim 'nadzornim demokracijama', 'nitko ne vlada', one treba ju vođe, koje se slijedi i poštuje, ali ih se „ne obožava kao vođe blagoslovljene metafizičkim moćima“ (859).

Ovdje su barem dva problema. Prvi se odnosi, a suprotno shvaćanju Keaneu, na činjenicu da se demokracija gotovo uvijek ostvarivala upravo preko onog što on naziva 'iluzijama' (Narod, Vođa, Nacija, Istina, Bog...), tj. da su one često bili njezini nosivi principi. To je slučaj i sa samoodređenjem naroda, koje je Keane proglasio 'pseudodemokratskim' odnosno 'potencijalno ubilačkim' načelom pozivajući se na nevesela povijesna iskustva. Isti je slučaj i s najnovijom demokratskim revolucijama u arapskom svijetu odnosno straha tzv. zapadne javnosti kad je posrijedi tzv. islamizacija. Neovisno o tom raspoloženju, povijest demokracije (pa i u drugoj polovini

20. stoljeća) pokazuje da se ne bi trebali čuditi ako se subjekti tih revolucija ne zadovolje samo nesnošljivošću prema svojim autoritarnim vladarima te se razmjerno brzo okrenu islamu kao novom sadržaju njihove (demokratske) homogenizacije. Drugi je problem podrijetlo ideje da 'nitko ne vlada' u njegovoj 'nadzornoj demokraciji'. Što se tiče toga, Keane zaboravlja da je to obilježje demokracije ustanovljeno davno prije druge polovine 20. stoljeća, odnosno prije pojave 'nadzorne demokracije'. Ono se naime pokazalo kao temeljno obilježje demokracije još od antike. A kad su u pitanju oni, kao što je Dunn, koji ulažu napore pokazati da demokracija ne može dokinuti vladavinu ljudi nad ljudima odnosno da je to iluzija, treba reći je posrijedi bukvalno i zbrzano razumijevanje ideje da 'nitko ne vlada' budući je njezin smisao zapravo spoznaja kontingentnosti svakog oblika gospodstva.

Dojmljivo tumačenje očito sporne ideje da 'nitko ne vlada' odnosno podrijetla ideje demokracije dao je francuski filozof Jacques Rancière u svojoj knjizi *Mržnja demokracije* (2008). Što je zapravo ta 'mržnja demokracije' u doba neviđene ljubavi koja joj se iskazuje? I tko bi je uopće mogao mrziti? Rancière prvo ne vidi posebnu razliku između demokratskog iskustva prije dvije tisuće i petsto godina, koje je artikulirao Platon, i današnje demokracije u doba masovne potrošnje. Treba reći da demokracija nije samo carstvo pojedinaca koji se utapaju u zadovoljstvima. Ona je ponajprije, kako je to u *Državi* pokazao mrzitelj demokracije Platon, politički poredak koji to nije „jer poradi slobode ima sva uređenja“. I kao takva, demokracija znači potpuni preokret svih odnosa koji čine ljudsko društvo. Od izokrenutih odnosa vladara i podanika, muškaraca i žena do učitelja koji strahuje od učenika pa mu povlađuje. U takvom tipu poretka čak konji i magarci, svjesni svoje slobode i dostojanstva, „gurkaju na ulici one koji im ne daju da prođu“. Rancière tako kroz cijelu knjigu vrlo uživljeno priča o ovom 'nepripitomljenom demokratskom magarcu' koji i danas ima svog pandana („mladog, imbecilnog potrošača kokica, *safe sexa*, tele-stvarnosti... „), podjednako sklonog pošasti jednakosti, što iznova nailazi na 'zasluženu' mržnju.

Ovaj francuski filozof upozorava da suvremena sociologija, koja se bavi potrošačkim društvom, krije jedan manevar kojim želi spriječiti navodno još veće zlo. Da demokracija ne bude naime samo društveni oblik, nego da bude samo načelo politike, „načelo koje ustanovljuje politiku temeljeći 'dobru' vladavinu na njezinom vlastitom odsustvu utemeljenja“ (48). Otkud ovo odsustvo utemeljenja? Rancière opet upućuje na Platona koji ukazuje na postojanje izbora od „boga slučajnosti, ždrijeba, koji predstavlja demokratsku proceduru pomoću koje ljudi jednakosti odlučuju o raspodjeli mjesta“ (51). Eksces je započeo činjenicom da različiti definirani plemenitaši teško podnose zakon ždrijeba budući da žive od vrijednosti rođenja, starosti ili nauke. A demokracija odnosno ždrijeb, slučajnost omalovažavaju

te vrijednosti. Tu počinje avantura politika, ali i nemali problemi. Sad nije više samo riječ o pojedincu koji 'ugađa požudi' i 'kadšto besposličari' (Platon) nego o tome da je demokracija „anarhična ovlast, ovlast svojstvena onima koji više nemaju ovlasti kako za vladanje tako i da budu oni kojima se vlada“ (58). Tako shvaćena demokracija očito nije ni vrsta ustanova niti oblik društva, a još se manje stanovništvo kao takvo, odnosno neka većina ili recimo radnička klasa.

Dakako da su uvijek pri ruci rutinski modeli vladanja koji su „utemeljeni na ovoj ili onoj raspodjeli mjesta i mogućnosti“ (59). S tim su u vezi ovlasti za vladanje. Prva je ljudsko ili božansko srodstvo, a druga je moć bogatstva. Obično prevladava ne uvijek jasna kombinacija tih dviju ovlasti, a tu priskače i znanost. Takvu raspodjelu Rancière naziva policija ili redarstvo i svakako je suprotstavlja politici. Ako takvi poredci teže biti nešto više od puke gerontokracije, oligarhije, ili epistemokracije, njihova moć mora postati političkom. To je moguće samo u posredništvu moći jednakih, tj. onih „koji nemaju prirodne razloge za vladanjem nad onima koji nemaju prirodne razloge da se njima vlada“ (59). Ova moć nije neko trabunjanje, jer znamo da se primjerice svaka sila nastoji legitimirati. Dakle, svaka zapovijed mora poći od neke jednakosti onoga koji zapovijeda i onih kojima se zapovijeda. Na ovaj način 'demokratski skandal' iskazuje upravo tu upletenost jednakosti u nejednakost čime se utemeljuje zajednica. Shodno tome, demokratski pokret teži smanjiti učinke onoga što Rancière naziva 'prirodna svojstva' ili ovlaštenja za vladanje, pa dolazi do premještanja granice javnoga, političkog i društvenog. Time se primjerice povijesno osporila 'policijska logika' koja je neke subjekte po njihovoj prirodi isključivala iz političkoga tijela, odnosno često dvostruka dominacija oligarhije, u državi i društvu, nad subjektima koji nisu imali dovoljno ovlaštenja za javnu sferu (najamni radnici ovisni o svojim šefovima, žene podčinjene volji muževa...). U osnovi, demokratski pokret još uvijek ima dva cilja. Treba dalje širiti utjecaja 'javnog čovjeka' na druga područja života zajednice te ponovno ustanoviti pripadnost svih javnoj sferi kojoj zapravo stalno prijete privatizacijski nasrtaji.

Kako danas operira mržnja demokracije? Primarno kroz poredak koji Rancière naziva 'postdemokracijom'. Posrijedi je poredak koji on još naziva i konsenzualnom demokracijom (i to još od njegove knjige *Nesuglasje*) u kojem oligarhije nastale (izbornom) demokracijom pokušavaju djelovati neovisno o narodu. U tom se odnosi sve 'nepodopštine' naroda nazivaju populizmom. Treba istaknuti da nije riječ o poretku koji historijski dolazi nakon predstavničke demokracije, kako to postavljaju Keane i Rosanvallon kad razvijaju svoje koncepte nadzorne odnosno kontrademokracije. Za Rancièra postdemokracija nije dakle shvaćanje demokracije koje odgovara potrebama postmodernog vremena, nego svagda vladavina poslije

naroda, dogovor povlaštenih društvenih skupina i pojedinaca, u osnovi nestanak demokracije odnosno politike.

U odnosu na Rancièrea, koji ne nudi nikakve institucionalne postupke za artikulaciju i kanaliziranje demokratskog 'ekscesa', Keane i Rosanvallon su podastrli razmjerno konvencionalnu arhitekturu suvremene demokracije iz koje se može zaključiti tko i kako vlada. Pritom su se oslonili na različite demokratske mehanizme kojima se građani koriste da utječu na vlast odnosno sve centre moći. Obojica su uglavnom otklonili ideju liberalnog nepovjerenja prema političkoj moći, a priklonili su se demokratskom nepovjerenju koje treba osigurati da javni dužnosnici održe svoja obećanja i da se iznađu načini održavanja pritiska na vlast kako bi služila javnom dobru.

Keane smatra da svjedočimo rađanju svojevrzne 'postpredstavničke demokracije' budući da slabi utjecaj reprezentativnih mehanizma, stranaka i parlamenata, na život građana. Ovaj tip demokracije nastaje naglim rastom različitih vrsta izvanparlamentarnih mehanizama za nadzor moći koji djeluju kako unutar država tako i na međunarodnoj razini. Keane smatra da građani političarima sve više „kompliciraju život, osporavaju njihov autoritet i tjeraju ih na promjenu njihovih programa“. Nadzor se zbiva na nekoliko razina i provode ga različita tijela nadzorne demokracije: skupštine građana, građanska porote, savjetnička tijela, fokus grupe, think-tanks, potrošački savjeti... . Ove institucije igraju različite uloge. Obično su aktiviraju da „priskrbe javnosti dodatne uvide i informacije o djelovanju i osobinama različitih vladinih i nevladinih tijela“ (693). Keane odbacuje mogućnost da se time obnavlja duh skupštinske demokracija ili 'vlasti narodu'. To nije moguće jer živimo u drugom vremenu, što mnogi još uvijek ne shvaćaju pa se nastupaju kao u staroj Grčkoj vjerujući da je za demokraciju odlučujuća „privrženost i sposobnosti običnih ljudi da donose osjetljive odluke razumnim delibriranjem“ (698). Keane otud nema sklonosti prema izravnijim oblicima demokracije, a njegov koncept 'nadzorne demokracije' nastoji zadržati institucije izborne demokracije. Nesklon je masovnijem angažiranju građana i tome želi doskočiti razvojem različitih deliberativnih mehanizama koji „razotkrivaju izmišljotinu jedinstvenog 'suverenog naroda'“ (699). Ukratko, upravo nadzorna demokracija „dnevno služi kao prepreka nekontroliranom obožavanju 'naroda'“.

Sličnu poziciju razvija i Rosanvallon koji inzistira na tome da živimo u 'doba nepovjerenja' koje 'rentira' na sve većem raskoraku između društva i političke sfere. Suvremeni je trend distanciranje od službenih institucija tako što se organizacijom nepovjerenja potkopavaju pretpostavke povjerenja koje su posljedica izborne demokracije. Rosanvallon temelji kontrademokraciju na trima dimenzijama: nadzoru, sprječavanju odnosno otporu i procesuiranju. Nadzor se odnosi na različite načine na koje građani 'prate' i 'prokazuju' izabrane dužnosnike. Druga dimenzija kontrademokracije

jest organizacija djelatnog otpora politikama koje predlažu i provode vladajući političari. I naposljetku riječ je nastojanju da se sudski progone odnosno procesuiraju političari koji su, primjerice, skloni korupciji ('narod kao sudac'). Kako ova priča o napetosti između institucija i volje građana stoji u današnjoj 'novoj demokratskoj eri'? Rosanvallon ne vjeruje u 'mit o pasivnom građaninu' (depolitizacija) i pokazuje da je «narod sveprisutan i više se ne zadovoljava time što se njegov glas čuje samo na izborima» (254). Ipak, nije naivan pa da misli da je sve to još jedna priča o zaštiti javnog dobra od strane skrbnih građana. Rosanvallon pokazuje da se primarno razvija 'nepolitička demokracija' budući da je došlo do preobrazbe u načinu djelovanja vlasti. Naime, građani su danas ponajprije politički potrošači koji imaju prilično visoka očekivanja od političkih institucija. Njima zapravo i nije do osvajanja vlasti kako bi je obnašali nego je nastoje učiniti «dovoljno transparentnom da uspostave totalni nadzor». Građani dakako ne misle da su sve ideje jednako vrijedne, ali su «skeptični oko postojanja globalne alternative stvarima kakve sada jesu» tako da „više nitko revoluciju ne smatra strategijskom opcijom»(255). Danas i samu radikalnost više ne čini iščekivanje nekog konačno ustanka nego trajna moralna kritika vladajućih koja ide na buđenje pasivnih građana, opetovano koreći dužnosnike «zabadaњem noža u svaku ranu društva». S druge strane vladini su dužnosnici sve skloniji izbjegavanju provođenja dubljih reformi jer se boje kritika javnosti, tj. prezahtjevnih građana. Na ovaj je način politika postala 'nemogućim zanimanjem'. Rosanvallon zaključuje da se «moć političkoga da institucionalizira društveno potkopava». Ovi se problemi ne mogu riješiti zazivanjem odlučnog djelovanja nekoga novog političkog vođe. Impotencija je naime sistemskog karaktera, a ne posljedica nedostatka političkog vodstva. Tako da kontrademokracija i njezine 'silnice' (kontrapolitika) mogu ojačati demokraciju, ali biti i destruktivne.

Koji su moguće posljedice ovakve demokracije? Nadaju se barem dvije. Jedna je, prema Rosanvallonu, opasna, a to je populizam koji, slijedom logike koju je odabrao, smatra samo radikalizacijom tri spomenuta oblika kontrademokracije odnosno suvremene negativne politike. Populizam mu je vrhunac antipolitike odnosno 'nepolitičke kontrademokracije' jer se temelji na obrani partikularnog interesa, pod krinkom 'čiste' narodne volje, koji promiču neodgovorne političke vođe. Da bi se izbjegla ta opasnost mnogo je više sklon civilnom sektoru odnosno nekim nevladinim organizacijama kojima «za razliku od tradicionalnih interesnih skupina, primarni interes nije obrana interesa njihova članstva» (65).

Drugi mogući 'lijek' nalazi u razvoju onog što naziva 'politika suđenja' koju vidi kao manje, više nepristrani oblik sudjelovanja građana-sudaca u praćenju djelovanja svojih predstavnika odnosno uređivanju demokracije. Iako se na ovaj način (politička) moć vjerojatno može učiniti prozirnijom,

postoje opravdane sumnje da bi tim slijedom politička participacija ili svekoliki (masovniji) građanski aktivizam oslabio. Naime politika bi se postupno prepuštala specijaliziranim udrugama, skupinama i pojedincima (makar i slučajno odabranim) na koje elite mogu ostvarivati nemali utjecaj. Dakle, ovaj oblik demokracije zapravo nepolitičke demokracije može znatno udaljiti šire građanstvo od politike (v. Urbinati, 2010.).

Knjige koje su nam ponudili Dunn, Rancière, Keane i Rosanvallon otvogle su nekoliko važnih pitanja. Prvo je pitanje može li poredak koji iz različitih razloga nazivamo demokracija izdržati angažman građana koji Rancière naziva ‘demokratski eksces’? Posrijedi je danas vrlo potencijalna situacija koja očito užasava deliberativno orijentirane teoretičare kako Keanea i Rosanvallona tako i svekoliku društvenu i političku elitu. Ovi teoretičari naime ovako ili onako plediraju za daljnju racionalizaciju demokratske politike. Drugo, time se otvara pitanje smisla i sudbine stranačkog poretka u uvjetima te radikalizacije. Taj je poredak već ionako dobro namčet unutar kontrademokracije koja ga ipak želi održati. Treće pitanje odnosi se na činjenicu da sama demokracija kao poredak sama po sebi ne jamči previše tako da njeno uzdizanje do mjesta ključne političke vrijednosti, možda neće izdržati u natjecanju s drugim dobrima koje građani neosporno trebaju (sigurnost, ekonomski održiv poredak...). I to naročito u uvjetima globalne krize, ali i pojačane ekonomske integracije svijeta koja se nije pokazala previše osjetljivom za potrebe ‘demokratskog čovjeka’. Međutim, možda se još jednom možemo prisjetiti Platona koji je ustanovio da demokracija nije poredak nego bazar poredaka pa možemo izabrati onaj koji nam se sviđa. Upravo činjenica da u demokraciji možemo birati, uz ‘šarenilo’ ponude, vjerojatno je dovoljan залог da ćemo pronaći nešto što će prikladno odgovoriti na izazove našeg doba. ¶

LITERATURA

The Economist, „Crying for freedom“, January 16th 2010

Koselleck, Reinhart (2004) *Futures Past: On Semantics of Historical Time*, Columbia University Press, New York

Platon (2001) *Država*, Naklada Juričić, Zagreb.

Rancière, Jacques (1999) *Disagreement: Politics and Philosophy*, University of Minnesota Press, Minneapolis – London.

Urbinati, Nadia (2010) „Unpolitical Democracy“, *Political Theory*, 38 (1): 65-92.

OSVRTI I PRIKAZI

SREĆKO HORVAT, IGOR ŠTIKS

PRAVO NA POBUNU: UVOD U ANATOMIJU GRAĐANSKOG OTPORA

FRAKTURA, ZAPREŠIĆ, 2010, STR. 179

Gotovo da više nije neka vijest da se u Hrvatskoj gotovo dnevno prosvjeduje. Nije to više ni činjenica da je došlo i do methodske radikalizacije prosvjeda i sve jače mobilizacije 'civilnih' snaga koje više ne štede ni (vođeće) političke stranke, niti Europsku uniju. Međutim, to nikako nije 'od jučer'. Još od proljeća 2009. osjeća se da politički establišment 'gubi dah'. Kako se sad pokazuje, tada se zapravo započeo urušavati hrvatski politički konsenzus koji je počivao na dvjema sastavnicama. Prva je pristupanje složenoj tvorevini, Europskoj Uniji, a druga je funkcionalna parlamentarna demokracija odnosno jačanje pravne države. Taj je konsenzus postigla tzv. koalicijska vlada početkom prošlog desetljeća i označavao je raskid s politikom Franje Tuđmana koji je znao reći, 'uskrisili smo Hrvatsku'. Zapravo je politika lijevo-liberalne koalicije počivala na dvama diskontinuitetima. S jedne strane, prekidu s robusnom politikom nacionalne države i težnji za univerzalnijem shvaćanju političke zajednice, tj. pridruživanju EU, a s druge, napuštanju tzv. polupredsjedničkog sustava u korist jednog (više) parlamentarnog sustava vlasti. Vremenom su sve političke elite ovaj konsenzus počele smatrati konačnim rješenjem svih hrvatskih problema, svojevrsnim 'krajem povijesti'. No, 'put u Europu' se oduljio što je dalo važan doprinos priličnoj nepopularnosti EU-a u Hrvatskoj. To se doduše uspijevalo maskirati tvrdnjama o slaboj javnoj artikulaciji tog nezadovoljstva, odnosno činjenicom da ga nijedna (parlamentarna) stranka nije promicala.

Kad je posrijedi druga sastavnica konsenzusa, parlamentarna vladavina, stvar je možda i gora budući da je ona bjelodano pripomogla 'vladavinu klike' (korumpiranih političara, birokrata koji im pogoduju i organiziranih interesa) kao što je literatura i predviđjela (primjerice u Weberovu viđenju 'demokracije bez vođe'). Iako je ova 'klika' konačno postala redarstvenim pitanjem s izglednim sudskim epilogom, to nema stabilizirajući učinak na politički poredak budući da je prevladao dojam o svojevrsnoj političkoj praznini. Ta kriza političkih ciljeva i institucija zaoštrila se jačanjem

ekonomske krize, što je stvorilo pretpostavke za razmjerno široku politizaciju građanstva. Na političku scenu izišli su tako različiti subjekti koji nisu posebno respektirali institucije (parlamentarne) demokracije. Studentski pokret za besplatno obrazovanje u proljeće 2009. prvi je naćeo spomenuti politički konsenzus budući da su studenti formirali (kratkotrajnu) 'plenumsku republiku'. Isto se moće reći za tzv. seljaćku bunu 2010. u kojoj su seljaci pokazali radikalno nepoštovanje policijskih snaga. Iako je ostala u granicama poretka, još je šokantnija po političke elite bila uspješna akcija sindikata (kasnije bitno dezavuirana od njih samih) za prikupljanje potpisa za referendum o vladinu prijedlogu izmjena Zakona o radu. Već se tada moglo vidjeti da tu nije rijeć samo o pobuni protiv HDZ-a, nego da gotovo nitko iz tzv. establišmenta neće biti izuzet.

O tim političkim kretanjima se mnogo pisalo, ali su Srećko Horvat i Igor Štiks prvi odgovorili knjigom prigodna naslova *Pravo na pobunu: uvod u anatomiju građanskog otpora*. Inaće, Horvat i Štiks poznate su javne figure mlaće generacije hrvatskih lijevih društvenih teoretićara i kritićara koji nisu posve izvan mainstream kulture i politike. *Pravo na pobunu* zapravo je vrlo ćitljiv podsjetnik da su upravo studenti prvi upozorili hrvatsku javnosti da treba pokrenuti raspravu o neoliberalizmu „kao jednom od ključnih političkih pitanja ovog dijela jugoistoćne Europe“ (12). Krajnji cilj knjige jest uklopiti studentski pokret unutar šireg 'fronta' spomenutoga građanskog otpora, ali i stvoriti 'autentićnu' naraciju o 'pobuni'. Cijelom se knjigom provlaći nemalo zadovoljstvo autora što se nešto takvo uopće dogodilo u Hrvatskoj: „dugo se ovim prostorima, ako ikada i jest, izuzmemo li samoupravljanje, ... nije rodio takav oblik direktne demokracije kao 2009. na sveučilištima u Hrvatskoj“ (11). U tom smislu ne iznenaćuje što koriste angaćirani rjećnik, tako da knjiga funkcionira u ćanru 'revolucionarnih spisa'. Upravo je tako autori i ćele prikazati, iako knjiga u svojoj prvoj trećini ima zanimljivih teorijskih momenata.

Naime, u tom dijelu knjige poduzimaju kritiku liberalne demokracije koja se danas svodi na periodićne izbore. Time se jamće dvije stvari, vladavina neoliberalne oligarhije i iskljućivanje većine građana iz politike. No, građani i nisu posebno entuzijastićni da sudjeluju u tim politićkim ritualima. To nije zato što su apatićni, nego zato što time izvode jednu subverziju. Oni potkopavaju (predstavnićku) demokraciju jer ujedno odbacuju njezine mehanizme i zapoćinju, kao 'aktivno građanstvo', 'pritiskom odozdo', svojevrсну građansku pobunu. Ta je koncepcija u Hrvatskoj rezultirala 'plenumom' (parola 'sva vlast plenumima'), politićkim eksperimentom koji se pokazao „subverzivnim spram uobićajenog poretka stvari na politićkoj i društvenoj sceni u Hrvatskoj“ (122). Nastojeći odbaciti monopol oligarhija na demokraciju, uspostavljen je 'plenum' kao autonomna demokratska tvorba (uglavnom) studenata zagrebaćkoga Filozofskog

fakulteta koji su zatražili besplatno obrazovanje. Na sudjelovanje u plenumu pozvali su sve: one koji tamo pripadaju po naravi svoga 'društvenog mjesta', druge građane (koji primjerice nisu studenti FF-a), pa i oni koji mu se protive. Svaki 'oslobođeni' punkt mogao je uživati 'teritorijalnu autonomiju' unutar koje bi obnašao svojevrstu zakonodavnu vlast. Plenumska demokracija načelno bi više trebala težiti konsenzusu koji bi bio rezultat argumentirane rasprave, a ne toliko nadglasavanju većinom. U osnovi, plenumi su mišljeni kao fleksibilna forma koja se uspostavlja odozdo, od mjesne zajednice, općine, regije i države do transregionalnih i transnacionalnih mreža plenuma.

No, 'plenumska demokracija' se u svom 'kapilarnom inficiranju struktura društva' pokazala kratkotrajnim eksperimentom. Naime, 'Režim', ustanovljen kroz medije, dijelove civilnog društva i različite institucije (represivnog aparata, institute, religijske organizacije, gospodarske subjekte, koncerne i organizirani kriminal) nanovo je ovladao 'oslobođenim' institucijama nakon nekih mjesec dana. To ne treba čuditi jer ovaj 'konglomerat' i ima svoju prirodnu zadaću u očuvanju pozicije oligarhije. Stoga se u većem dijelu knjige detaljno prikazuje odnos 'Režima' prema studentima te mnogobrojni odjeci i reakcije u javnosti. Treba reći da je studentski pokret bio na meti većine medija jer je odbio komunicirati s njima na uobičajeni način. Gotovo su dokumentarno izložena različita nastojanja kojima je pribjegao 'Režim' kako bi barem 'depolitizirao' pobunu. To je išlo ovim redom. Mediji su isprva predstavljali studentski pokret kao razmjerno simpatičnu pobunu koja je posljedica potrebe mladih za druženjem i uživanjem. Onda je nastupila faza 'infantilizacije' budući da se pretpostavljalo da se studenti nisu u stanju nositi s tako složenim pitanjem kao što je financiranje obrazovanje. O visokom obrazovanju naime trebaju odlučivati stručnjaci, a ne studentski pokret. Poslije neuspjeha druge faze došlo je do 'medijske kontrarevolucije' kojom se nastojalo kompromitirati pokret. Nedugo nakon toga studentski pokret odlučio se povući s otvorene političke scene.

Što nam je donijela knjiga Pravo na pobunu? Općenito govoreći, pričom o studentskoj pobuni prilično je dobro upozorila da je djelu nova velika faza u političkoj i ekonomskoj preobrazbi Zapada koja će izmijeniti funkcije demokratskih država, neovisno o ideologijskom formatu njihove artikulacije. Ovo se stanje razvija još od druge polovine sedamdesetih godina, proglašenjem intelektualne i političke smrti keynesijske paradigme, stoga Horvat i Štiks ne pretjeruju kad naglašavaju sveprisutnost neoliberalizma. Na udaru će se primarno naći javni sektor koji dosad poticao masovno širenja (visoke) naobrazbe. Dakako da će najviše stradati društvene i humanističke znanosti jer se neće naći na listi državnih prioriteta. O tome već nešto govori gašenje odsjeka filozofije na pojedinim američkim

sveučilištima. Na ovaj se način ispunjava ono što je Lyotard najavio u Postmodernom stanju, kad je napisao da idemo prema svijetu u kojem sveučilište neće potrebovati kritički duh, odnosno spekulativnu legitimnost, nego će se legitimirati performativnošću usluga koje pruža. Teško je vjerovati da će nakon najavljenih rezova (liberalna) demokracija nalikovati poretku koji je pod tim imenom življen i konstruiran u literaturi, barem od Drugoga svjetskog rata. To se kod nas i danas malo razmatra. Budući da bi poredak u sektoru obrazovanja trebao biti preobražen tako da će se povećati opseg zadaća uz smanjeno financiranje, ostaje nejasno koliko će biti prostora za npr. profesora s FF-a, stručnjaka za 'pradavni hetitski jezik' koji nas „po svaku cijenu želi uvjeriti da je neoliberalni model neizbježan, a besplatno obrazovanje bezvrijedno“ (95). Naime pod političko-ekonomskim kondicijama koje on zastupa, država više neće, kako pokazuje gore spomenuti razvoj događaja, biti previše raspoložena plaćati slična istraživanja, budući da se na tržištu „baš i ne traže virtuozni hetitskoga... „

Knjiga Pravo na pobunu nije bez problema. Prvo, teško je iz naslova zaključiti da „ova knjiga nije teorijski rad“ (8). Naslov Pravo na pobunu: uvod u anatomiju građanskog otpora zapravo je izrazito teorijski, a takav bi se dojam možda mogao izbjeći ako bi barem njegov drugi dio nekako naznačio da se radi o „građanskim pobunama, uključujući oni studentsku, koje su potresle Hrvatsku...“ (9). Drugo, ne prihvaćajući striktno teorijsku intenciju, Horvat i Štiks su zadobili komotniju poziciju jer tako ne moraju razlagati pojmove kao što su revolucija, 'pravo na pobunu' i građanski neposluh što je prilična zadaća. Posljedično, njihovo 'pravo na pobunu' koje je „utemeljeno na roussouovskoj i thoreauovskoj argumentaciji“ ostaje oslonjeno samo na pokoji redak („građani imaju pravo na neposluh prema nelegitimnoj vlasti i institucijama, bez obzira na njihovu legalnost ili tradiciju“) (51). Doduše tu im dijelom 'priskače' Jacques Rancière koji 'demokratskim skandalom' „konstantno nadilazi postojeće političke norme i institucije u neprekidnoj borbi za jednakost“ (43). Poteškoća je samo u tome što je to sve u knjizi izvedeno uglavnom sporadično.

Ako na razini prakse i prihvatimo da (neki) građani smatraju da je vlast nelegitimna i to izražavaju tako što zaposjedaju određeni društveno/politički punkt, svejedno nastaje problem legitimnosti onih koji to čine budući da ima dosta onih koji nisu entuzijastični u potpori pobune odnosno plenuma ('šutljiva većina'). To je pitanje u ovoj knjizi ostalo neriješenim, ali i u drugim tekstovima koje su pisali sudionici i simpatizeri studentskog pokreta (uglavnom u dvotjedniku Zarez). Kao rješenje se možda može prihvatiti da su studenti, kako kaže Hannah Arendt, 'organizirana manjina' koja će tijekom vremena toliko utjecati na tzv. šutljivu većinu da će je ona prihvatiti kao nezaobilaznu i promijeniti mišljenje. To bi bilo moguće da je studentski pokret sebe mislio kao jednu skupinu u društvu. No, studenti

su sebe mislili kao 'narod' ili u najmanju ruku kao njegov svjesniji dio. Ako je tako, onda se treba pozivati na primjerenije autore, npr. Sorela koji tvrdi da ako se netko misli na taj način, onda imamo posla s političkim mitom čiju vjerodostojnost ne može pokolebati niti broj niti argumenti onih koji mu se suprotstavljaju. Posljedično, legitimnost tih učenja ovisi primarno o vjeri onih koji u njega vjeruju i ne može je osporiti (ne)vjera onih koji u njega ne vjeruju. To je međutim nešto o čemu se u knjizi *Pravo na pobunu* ne raspravlja. Da bi se izbjegli 'nesporazumi' ovog tipa, možda se u knjizi moglo, što bi bilo žanrovski korektno, predvidjeti neko 'prijelazno razdoblje', zapravo mješoviti poredak koji bi pružio mogućnost da koegzistiraju različiti oblici (političkih) institucija.

Zaključno valja reći da je *Pravo na pobunu* bila prijeko potrebna (žanrovska) knjiga koja je na svoj način 'uhvatila' današnji politički moment u Hrvatskoj. Oslanjanjem na shvaćanje demokracije kao svojevrsnog 'skandala' legitimirala je ulazak donedavnih 'socijalnih partnera' (seljaka, studenata i radnika) u politički prostor koji je bio 'rezerviran' za političke stranke. Također, ukazala je na neriješeno pitanje odgovornosti elita prema demokratskoj zajednici kojoj one (još uvijek) pripadaju. Ova polemično napisana knjiga sa svojom demokratskom ekstenzijom, koja neke uznemiruje, može pomoći da se shvatimo da smo daleko odmakli u življenju stvarne i konfliktne demokracije i da nema puno drukčije. ¶

TONČI KURSAR

LIBERALIZAM BEZ LIBERALA

ASIM MUJKIĆ: *PRAVDA I ETNONACIONALIZAM*,
 Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Fondacija Heinrich Böll,
 Sarajevo, 2010, str. 219

U raspravi o mogućem ustavnom preuređenju Bosne i Hercegovine suprotstavljaju se dva načelna politička stanovišta. Jedno se zasniva na složenoj podeli vlasti prema predratnim i poratnim etničkim i geografskim linijama podele i uspostavljanju mehanizama dogovaranja na centralnom nivou. To je sistem koji je nedosledno sproveden prema Dejtonskom sporazumu u današnjoj BiH. Drugo stanovište se zasniva na potrebi jačanja nadležnosti centralne vlasti u BiH i uspostavljanju jedinstvenih i efikasnijih mehanizama upravljanja na celokupnoj teritoriji. Oba stanovišta omogućavaju različite političke opcije pomoću kojih ih je moguće operacionalizovati. Prvo operacionalizuje različite konsocijativne i federalističke predloge, a drugo pokriva opcije od unitarne nacionalne države do liberalnog građanstva.

U knjizi *Pravda i etnonacionalizam* Asim Mujkić, profesor sarajevskog Fakulteta političkih nauka, zastupa gledište da je liberalna demokratija poželjna i ostvariva politička opcija za Bosnu i Hercegovinu. Knjiga je zbirka tekstova u kojima se iz različitih uglova opravdava ova ideja i polemíše sa drugačijim pristupima. Ključna teza jeste da je teritorijalizovana etnonacionalna podela pogubna za Bosnu i Hercegovinu i da je liberalna demokratija, uključujući princip jedan čovek jedan glas, jedina alternativna opcija koja bi mogla da obuhvati političke interese svih građana i kolektiviteta. Ova ideja se obrazlaže kroz različite tipove argumentacije i na različitim nivoima apstakcije. Argumentacija se kreće od principijelne, političko-filozofske, do kontekstualne, koja uzima u obzir istorijske okolnosti, činjenice političke sociologije i komparativne argumente.

U ovom smislu knjiga je vredan i ambiciozan poduhvat u kome se principijelna argumentacija kontekstualizuje u teškom slučaju nestabilne države sa teškom prošlošću i ostrim linijama etničkih i političkih podela. To je izuzetno težak i zahtevan put. On podrazumeva, da upotrebim hegelovsku terminologiju koju autor ponekad koristi, naporan „rad pojma“, kojim se principi u nizu posredovanja operacionalizuju i postaju sve konkretniji.

Stoga ne čudi što se u knjizi analiziraju argumenti u rasponu od Hegela do Dodiga. Nije teško pobrojati teškoće na ovom putu, za koje bi mnogi rekli da su nepremostive. Niko ne spori da je BiH danas duboko podeljeno društvo u kome nema konsenzusa ni o fudbalskoj reprezentaciji, a kamoli o političkom sistemu. Takođe, što je još važnije za Mujkićev projekat, liberalna demokratija nije prvi politički izbor građana Bosne i Hercegovine. U takvoj situaciji, liberalne institucije nisu neutralni i inkluzivni politički okvir, nego još jedna od konkurentskih opcija.

Na čemu onda počiva uverenje da je liberalna demokratija poželjan i ostvariv politički okvir za BiH? Prema autoru, ova opcija je principijelno različita od drugih jer obezbeđuje širi okvir za praktikovanje individualnih prava i sloboda, u ovom slučaju pre svega političkih. Ipak, normativna superiornost liberalne demokratije nad etnopolitičkim koncepcijama, kako ih Mujkić naziva, nije dovoljna da bi se dokazala teza. Potrebno je pokazati da je najbolji teritorijalni okvir za zaštitu i praktikovanje ovih sloboda - BiH, ni manje ni više od toga. Za takav zaključak ne postoje principijelni razlozi. Sa ove tačke gledišta ne postoji inherentna veza između pojedinačnih sloboda i bilo kog teritorijalnog okvira. Za odgovor na pitanje kako urediti politički okvir tako da individualne slobode budu zaštićene i imaju jednaku vrednost za pojedince potrebno je više od toga. Zaštita osnovnih građanskih sloboda je u tim smislu manji problem, mehanizmi njihove zaštite, uz manja odstupanja, uglavnom su poznati i sastoje se od mehanizama ostvarivanja vladavine prava. Problem predstavlja ostvarivanje političkih sloboda, odnosno dizajniranje političkog okvira u kome će političke slobode imati jednaku vrednost za sve, nezavisno od njihovih ostalih preferencija. Ovde se postavlja i pitanje distribucije političke moći i teritorijalnog okvira.

Zašto bi liberalno demokratski uređena BiH, na principu jedan čovek jedan glas, uz dodatne garancije građanskih prava, obezbeđivala bolju distribuciju političkih sloboda od alternativnog rešenja, zasnovanog na identitetskim razlozima? Mujkić smatra da za to postoje specifični razlozi koji važe za BiH, a koji su zasnovani na teoriji pravde, koji su obuhvaćeni imenom „pravda za Bosnu“. Prema autorovoj analizi, sadašnja distribucija političke moći i njena teritorijalizacija rezultat je rata i zločina počinjenih u njemu. Ona favorizuje etničke političke elite i kroz identitetske naracije esencijalizuje etničke identitete kako bi lakše manipulirala njima. Ovakvo stanje stvari predstavlja opasnost za ostvarivanje prava građana Bosne, jer oni svoja prava mogu da ostvaruju samo kao pripadnici određene etničke grupe, a ne kao pojedinci. Takvo stanje stvari je zacementirano pravnim i institucionalnim okvirom, mada počiva na teorijski i moralno manjkavim osnovama. Mujkićeva argumentacija do ove tačke u knjizi uglavnom ima neproblematične osnove i dosta je čvrsta.

Ipak, to je samo deo priče. Dokazati da je nešto normativno superior-na teorijska pozicija nije isto što i dokazati da je na osnovu nje moguće generisati najbolje rešenje u posebnom slučaju. To se može videti u ostatku argumentacije koja se tiče a) genealogije sukoba koja ima za cilj da pokaže da su sukobi u BiH bili gotovo uvek spolja inicirani, a ne autentični sukobi i b) da liberalno-demokratsko rešenje ima istorijsko utemeljenje i predstavlja moralno opravdanu i izvodivu opciju. Ovde Mujkićeva argumentacija zapada u probleme.

Deo argumentacije u kome se analizira genealogija sukoba i predlaže rešenje pliva u mutnim tumačenjima regionalne istoriografije, političke sociologije, međunarodnog prava, komparativistike, u kojima je teško razaznati snagu svedočanstava. Ovo je vidljivo u polemikama koje autor vodi sa zastupnicima alternativnih rešenja. Navešću nekoliko primera u pogledu kojih postoje sporne interpretacije. Mujkić, na primer, genezu etnonacionalizma prati od devetnaestovekovnog uticaja ruskog narodnjaštva na srpsku elitu, koja je onda posejla seme etničke mobilizacije u regionu, što je teško dokaziva teza s obzirom na različite uticaje koji su dolazili iz raznih centara, od kojih ruski nije najuticajniji. Kao centralni argument ovog dela se izdvaja osporavanje „danas vrlo popularne teze o BiH kao tradicionalno podijeljenom društvu, društvu kojeg karakterizira paralelni život, navodno toliko različitih kultura i svijetova, da ga na okupu može držati samo nekakva imperija.“ U tom pogledu se na istom mestu naglašava: „Iskustvo BiH između 1943. i 1990. pokazuje da je moguće govoriti o političkom identitetu koji počiva izvan zadatah okvira etničkih identiteta, te da se kao ključni remetilački faktor u BiH najčešće pojavljuju etnopolitičke matrice izvan BiH. Danas je bjelodana činjenica da etnonacionalistička revolucija nije nikada do sada bila genuini bosanskohercegovački projekt“ (Mujkić 2010, 119). Pri tome se ne zaboravlja, mada ne uzima dovoljno u obzir, činjenica da u tom periodu nije postojala demokratska država, da je to rešenje održavano „odozgo“, iz ideološkog imperijalnog centra, da su i u tom periodu postojali „nacionalni ključevi“ za javne službe i da su Srbi i Hrvati koji su dizali „etnonacionalističke revolucije“ takođe bili građani BiH. Što je još važnije, ovakav stav delegitimizuje zahteve značajnog dela građanstva, sve dok ne postanu „ispravni“ građani.

Što se tiče rešenja, ono počiva na promišljanju sledećeg problema: „kako etničko ili bilo koje drugo kolektivno učiniti irelevantnim u političkom smislu? Kako dakle demontirati etnopolitiku ili bilo koju politiku autoritarnih kolektivističkih pretenzija koja se odaje kao govor transsubstancijalnosti?“ (isto 156). U sadržajnom smislu, rešenje je kombinacija decentralizovane liberalno-demokratske države sa dominantnom levičarskom naracijom: „U BiH je, do sada, samo ljevica dokazala da može ponuditi drugačiju naraciju društvene solidarnosti, da je u stanju – naravno u zavisnosti od specifičnih društvenohistorijskih okolnosti – ponuditi

učinkovitu, funkcionalnu alternativu grupnog identitetskog mobiliziranja nasuprot desnoj identitetskoj naraciji koja počiva na etničkoj mobilizaciji. (isto 120). Ostaje otvoreno pitanje kako je moguće ostvariti takvo rešenje bez značajnog stepena represije ili nedemokratske kontrole. Sve što se o ovom problemu navodi u knjizi su neuspešni ili poluuspešni primeri izbornog i institucionalnog inženjeringa sprovedeni odozgo i spolja, koji su i nedemokratski i slab garant za uspešnost takvog projekta. Još manje levičarski.

Nemoguće je na ovako malom prostoru napraviti pravedan prikaz svih tema i argumenata koji su izložni u ovoj knjizi. Bez obzira na manjkavosti u argumentaciji, knjiga otvara problem koji je nedovoljno shvaćen izvan BiH, a to je kako je moguće slobodno živeti ukoliko je politički prostor omeđen uskim i rigidnim supstancijalnim koncepcijama etničkih i religijskih identiteta. Šta je sa pravima onih kojima je stalo do neetničkih identiteta ili su im kolektivni identiteti manje važni, ma koliki bio broj takvih? U ovom pogledu ovo je hrabra knjiga koja neće naići na odobravanje većine. Štaviše, naljutiće sve tri strane u sporu, mada ne u jednakoj meri. Ipak, odgovor na prethodno pitanje ne može se tražiti u nametanju liberalnog principa „jedan čovek jedan glas“, jer se politički prostor jednako može premrežiti novim supstancijalnim i jednako neprijatnim podelama političke moći. Ne bi trebalo zaboraviti da su prvi slobodni izbora u BiH organizovani upravo po navedenom liberalnom principu, kao i glasanje na „građanskom“ referendumu o nezavisnosti. Oboje je dovelo do nacionalnog svrstavanja koje je gotovo ravno popisu stanovništva. Ako se pretpostavi da je takvo glasanje rezultat manipulacije i nedovoljne građanske svesti stanovništva, onda izgledi za liberalnu demokratiju nisu veliki. Problem bi u tom slučaju trebalo postaviti kao pitanje kako je moguć liberalni poredak u državi bez liberala.

Rešenje u kome će biti zadovoljene i individualne i kolektivne težnje nije lako pronaći. Putokaz za to može se naći u delu knjige u kome se reinterpretira „zatvorenikova dilema“ na primeru BiH glasača. Mujkić međutim ne razmatra mogućnost racionalnog rešenja. Izlaz iz takve situacije je ili arbitar (tiranin) ili poverenje među učesnicima. Onda kada svi učesnici mogu u razumnoj meri biti sigurni da im druga strana ne radi o glavi i da hoće da sarađuje, ma odakle poticalo uverenje u suprotno, saradnja postaje moguća. Rešenje koje nudi arbitar je zasnovano na prinudi i u slučaju BiH zavisno od šireg sklopa odnosa političke moći. Kao takvo ono nije niti stabilno niti normativno branljivo. Drugi put je skromniji i sporiji, ali zavisi od izlaska iz začaranog kruga nepoverenja u kome stanovnici BiH žive. Građenje poverenja među velikim brojem učesnika jeste mukotrpan i dug posao koji u svakom pojedinačnom slučaju zavisi od poteza druge strane. Nema jednostavnih rešenja. Zbog toga je slučaj BiH toliko težak. ¶

POLITIKA I AKADEMIJA U SRBIJI: SLUČAJEVI

Tokom poslednjih godina u Srbiji je u nekoliko navrata pokrenuta kampanja protiv objavljivanja, uvođenja u nastavu ili dodeljivanja priznanja društvenim naučnicima iz inostranstva koji su tokom devedesetih godina negativno pisali o politici Srbije. Nakon objavljivanja knjige „Politika“ Endrjua Hejvuda (*Andrew Heywood*), 2004. godine, reagovao je najpre preminuli član SANU Mihailo Marković, a zatim i Emil Vlajki, profesor Univerziteta u Banjoj Luci, i penzionisani profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu, Vladan Cvetković. Reagovanja su bila u sličnom tonu: „Znate li, Srbi, da vaša deca uče da ste genocidan narod?“ Uz to Četković delegitimiše recenzenta: „Ta knjiga je neka vrsta „Milosrdnog anđela“ koja opet bombarduje, ovog puta lažima i falsifikatima uz pomoć raznih „lokatora“, od kojih se jedan već pojavio sa visokom titulom dopisnog člana SANU“. Pokojni akademik Marković ide i dalje zaključivši: „On [Stanovčić] bi, zapravo, zasluživao da bude isključen iz Akademije, ali to po Statutu nije moguće. Zato je, recimo, i Bogdan Bogdanović još uvek njen član“ (<http://www.srpskapolitika.com>). U knjizi se na četiri mesta usputno pominju bosanski Srbi i Srbija u kontekstu etničkog čišćenja, sprovođenja političkog programa „Velike Srbije“, genocidne politike i opravdane vojne intervencije, pri čemu se u jednom slučaju pravi analogija sa nacističkom nemačkom (Hejvud, 2004, 219, 223, 279). Oponenti pri tome insistiraju na dva aspekta: diskvalifikaciji recenzenta, akademika Vojislava Stanovčića, i činjenici da će studenti učiti (ovde to valjda znači nekritički prihvatiti) takve stavove.

Drugi karakterističan slučaj jeste nedavni protest studenata Fakulteta bezbednosti protiv uvođenja u nastavu hrestomatije „Etika rata“ Dragane Dulić i Branka Romčevića. Razlog za to bio je tekst, kako se kaže, *izvesne* Meri Kaldor (*Marry Kaldor*) u kome se pominju OVK, Kosovo i Srbija. Opet samo kao primer, a ne predmet analize. Na jednom mestu se kaže: „Samoodbrambene grupe ili reformističke snage, poput RPF u Ruandi ili pak elemenata OVK, mogu se ubrojati u kosmopolitske ili

demokratske grupacije.“ Na drugom se Srbija navodi kao jedan od primera gde se država „divljački okrenula protiv sopstvenog naroda, upotrebljavajući oružanu silu u nizu masakra protiv velikog broja sopstvenih građana“ (Dulić i Romčević, 2010, 273). U ovom slučaju se ide i dalje u zahtevu za odgovornošću. Peticija je upućena nadležnim državnim institucijama ukazujući na „antiustavno delovanje“ priredivača, a studenti ističu da se ovakvim potezima „srpska strana slabi pred predstojeće pregovore Beograda i Prištine“ (<http://www.mc.rs>).

Ipak, najistaknutiji slučaj jeste dodeljivanje počasnog doktorata Majklu Volzeru (*Michael Walzer*), profesoru emeritusu Univezitetu u Prinstonu, na predlog Fakulteta političkih nauka i uz podršku organizatora ILECS (*International Law and Ethics Conference Series*) konferencije u junu 2010. godine. Pre nego što je prerastao u „slučaj Volzer“, ovaj događaj je dobio značajnu medijsku pažnju pokrenuvši proteste članova nekih institucija (protest četiri člana SANU i peticija 129 profesora Univerziteta u Beogradu za oduzimanje doktorata) i bio predmet desničarskih tribina, blogova i internet foruma. Kvalifikacije koje su pri tom iznošene su najraznovrsnije. Volzer je nazivan „mesijom“ i „apostolom“ rata, ideologom „NATO genocidne i ekocidne politike svuda u svetu“. U uglednom nedeljniku NIN pojavio se patetični tekst Lidije Kujundžić, „Doktorat bez (po)časti“, u kome se navodi da je, „dok je Srbija igrala protiv Nemačke na Mundijalu 2010, dr Milan Brdar... u kafani „Šumatovac“, objašnjavao za NIN zašto dr Volzer nije zaslužio počasni doktorat Beogradskog univerziteta“, i objavljena pomalo skaredno skraćena verzija intervju sa Volzerom pod iskupljujućim nadnaslovom „Nisam mesija rata!“ (<http://liduss.blogspot.com>). Scena je bila kompletna. Borci protiv „akademskog i nacionalnog poniženja“ objašnjavali su narodu, uz utakmicu reprezentacije protiv tradicionalnih srpskih dušmana, kako su novi neprijatelji i kolaboranti iskoristili manjak budnosti i podmetnuli „prevarantski predlog“ za dodeljivanje počasnog doktorata.

Od stvaranja takve medijske atmosfere više privlači pažnju argumentacija sa kojom se to činilo i koja se menjala iz teksta u tekst. Sve je započelo sa protestom Milana Brdara i Aleksandra Jokića „protiv akademskog i nacionalnog poniženja“ (<http://www.nspm.rs>), koji je bio usmeren protiv izbora učesnika konferencije ILECS. Autori su protestovali kao bivši suorganizatori konferencije, a protiv poziva organizatora Majklu Vozeru, Dejvidu Lubenu (*David Luban*) i Igoru Primorcu, koji „u ozbiljnoj zemlji ne bi doživeli gostoprimstvo na najvišem, akademskom nivou“. Za predlog dodele doktorata Majkla Volzera kaže se da je to „besprimeren događaj“ jer on „u našem kontekstu nije značajan kao autor citiranih knjiga, nego kao intelektualac koji se entuzijastički zalagao za bombardovanje Srbije“. I u nizu drugih istupa je relativizovan naučni doprinos Majkla Volzera, čime se valjda previdelo da njegovo ime figurira u referencama velikog

broja tekstova objavljenih u Srbiji i da ima značajno mesto u najmanje dve knjige, koje su prerađeni doktorati Beogradskog univerziteta (Glantić, 1995; Sládeček, 2008). Ove knjige, kao i do tada prevedene Vozerove knjige (dve), pokazuju da je u Srbiji recepcija Volzerove teorije bila više usmerena na njegovu teoriju pravde i komunitarnu kritiku liberalizma, nego na teoriju pravednog rata. Čak je i malo pažnje posvećeno njegovom spornom tekstu „Politika i moral na Kosovu“ iz 1999. godine, koji je autor ovih redova preveo odmah po njegovom objavljivanju (<http://www.nspm.rs>).

U sledećem koraku lopta se vraća malo unazad. U protestu četvorice akademika (<http://www.vidovdan.org>) kao i u pomenutom „objašnjenju“ Milana Brdara beogradskom NIN-u više se ne osporava naučni kredibilitet Majkla Volzera, nego njegovo zalaganje za intervenciju. Brdar kaže: „On nije sporan po svom filozofskom naučnom delu, ali to nije dovoljno za dobijanje počasnog doktorata nigde u svetu, pa ni kod nas“. Dakle, nije pitanje da li je Volzerovo delo značajno ili ne, nego se pitanje, u krajnjem, svodi na to da li su njegov tekst „Politika i moral na Kosovu“ i kasniji tekstovi i izjave, u kojima „u krajnjem“ opravdava intervenciju protiv Srbije, dovoljan razlog da mu se ne dodeli počasni doktorat, ma kakve druge vrednosti njegove teorije bile. Da bi se odgovorilo na to pitanje, neophodno je bilo ući u detalje Volzerovog stanovišta, za šta je malo ko bio ili raspoložen ili sposoban, a oni koji jesu bili su zlonamerni u meri koja ne čini raspravu mogućom (<http://www.slobodanjovanovic.org/tag/moral/?lang=lat>).

Umesto pokretanja takve rasprave, koja bi se ticala i nedosledne prakse dodele počasnih zvanja na Univerzitetu, Univerzitet je osnovao posebnu komisiju koja je trebalo da ispita „okolnosti“ pod kojima je došlo do dodele počasnog doktorata. Ovo telo je između ostalog trebalo da ispita da li je Fakultet političkih nauka „prevario“ tela Univerziteta prikrivajući činjenice o Volzerovoj poziciji u pogledu Kosova u obrazloženju predloga u kome je stajalo samo da je Volzer imao „ambivalentan stav prema NATO intervenciji u Srbiji“. Pitanje se svelo na njegov stav o intervenciji, a on jeste bio ambivalentan.

Volzer je, s jedne strane, tvrdio da postoje moralni razlozi koji opravdavaju intervenciju, ali da, s druge strane, način na koji je intervencija izvedena (bombardovanje) dovodi u pitanje legitimnost same intervencije, jer nisu poštovana načela reciprociteta i imunizacije neboraca od ratnih dejstava. U tekstu se bombardovanje navodu kao lakši put koji „vodi u moralnu anomaliju: nova i opasna nejednakost čini je vidljivom. Mi smo, očigledno, spremni da ubijamo srpske vojnike; mi smo spremni da rizikujemo ono što se eufemistički zove „kolateralna šteta“ za srpske, a takođe i kosovske, civile. Ali, nismo spremni da pošaljemo američke vojnike u bitku. Dobro, ja ne volim bitke i u potpunosti prihvatam obavezu demokratski izabranih vođa da čuvaju živote svoga naroda, sve živote.

Međutim, ovo nije moguće moralno stanovište.“ (<http://www.nspm.rs>). Osim ove, pominju se i druge anomalije ovog oblika intervencionizma, gotovo sve sa spiska onih koje su i u Srbiji najčešće pominjane kao razlozi protiv intervencije. Teško da se takvi stavovi mogu pripisati ideologu NATO bombardovanja. Ni u tekstu autora iz 2002. godine „The Argument about Humanitarian Intervention“ (<http://www.dissentmagazine.org/article>) ništa ne ukazuje na drugačije stanovište, bez obzira na zlonamernu interpretaciju Brđara i Jokića da iz toga slede zaključci: „1) da je bombardovanje Srbije bilo opravdano, 2) zato što je Srbija (bila) genocidna država, 3) da je Evropa neodgovorna i nesposobna da rešava probleme u sopstvenoj kući, 4) da je agresija SAD i NATO na Jugoslaviju moralno opravdana, a) kao spasavanje obraza Evrope, b) kao zaustavljanje srpske genocidne politike na KiM“ (<http://www.nspm.rs>). Ništa od navedenog ne sledi osim preformulisanoг zaključka (1) u kome bi reč bombardovanje bila zamenjena rečju intervencija, ali ovaj osvrt nije mesto za takvo razmatranje.

Ipak, prema Volzeru, razlozi za intervenciju jesu jači uprkos pomenu tim anomalijama, čak i uprkos tome što je „etničko čišćenje u savršenom skladu sa vazdušnom kampanjom i, delimično, njena posledica“. Razlog za to je, prema Volzeru, srpski „moralni dosije iz Bosne“, gomilanje vojnih trupa na granici sa Kosovom, izbeglice „koje su već na putu“ i potreba da se ukloni Milošević sa vlasti. Koliko su to dobri razlozi, jedno je pitanje, ali se oni svakako ne mogu osporavati pozivanjem na prazne ili poluistinite fraze o „čuvanju dostojanstva“, „slobodarskoj i antiokupacionoj tradiciji“ i „čuvanju istine o bombardovanju“. Uostalom, nije mi namera da raspravljam o valjanosti ovih argumenata, jer i sam smatram da ukupni balans razloga ne bi pretegao na stranu tako izvedene intervencije, ali ne smatram da razlozi, ako nisu dovoljno jaki da opravdaju intervenciju, uopšte ne postoje.

Želim da pitanje postavim drugačije. Da li Volzerovo opravdanje intervencije prelazi okvire argumentacije sa određenom, ma kako ograničenom, informacionom osnovom, i može li se ono shvatiti kao rezultat zlonamernog i neprijateljskog odnosa? Čini mi se da to nije tako iz više razloga. Prvo, najveći deo njegove argumentacije uklapa se u teorijski okvir koji je formulisani pre bombardovanja 1999. godine i njena uverljivost ne zavisi od slučaja Kosova, nego je samo pokušaj nepotpune primene teorije na ovaj slučaj, što je Volzer stalno ponavljao u Beogradu. Drugo, njegova argumentacija je daleko umerenija od prevladajućeg intelektualnog raspoloženja u periodu kada je izneta, čak i od argumentacije nekih počasnih članova SANU (Habermas). Srpski intelektualci bi trebalo ozbiljno da se suoče sa činjenicom da je stav o „opravdanost intervencije“ postao skoro opšte mesto, često samo usputno navedeno u mnogim tekstovima i raspravama, čak i od dobronamernih autora, a ne da traže

saveznike na marginama i da diskvalifikuju sve one koji misle drugačije. Volzer nikako nije bio nekritičan prema načinu na koji je ta intervencija izvedena, dovodeći zbog toga u pitanje i njenu legitimnost i posledice. Njegove izjave i prisustvo u Beogradu ukazuju na to da je došao da uči i sluša, i da svoje mišljenje o opravdanosti intervencije nije promenio zato što, prema njegovom mišljenju, nije čuo bolje argumente, a ne zato što je ubeđeni eksponent nekakve imperijalne politike. Konačno, sporni tekst je objavljen u vreme kada se intervencija već privodila kraju i kada se zakula intelektualna rasprava o njenoj opravdanosti, tako da svako dovođenje u vezu njegovog stava sa njegovim navodnim podržavanjem američkog imperijalnog projekta spada u domen spekulacije i „tajnog“ znanja koje običnim smrtnicima nije dostupno.

Prema tome, odluka o dodeli (ili oduzimanju) počasnog doktorata Majklu Volzeru veštački je suočena sa odmeravanjem njegovih profesionalnih zasluga, s jedne strane, spram patriotskih i državnih razloga s druge, poređenjem baba i žaba. Ukratko, nije bilo mesta za raspravu nego samo za „postrojavanje“ prema najvišim patriotskim standardima zastupanja nacionalnog interesa i očuvanja kolektivnog moralnog dostojanstva. Problem je bio u tome što je sadržaj ovih standarda poznat samo posvećenima, predodređenima da uspostavljaju standarde i vode stado. Zbog toga je u Srbiji patriotizam postao samo deo scene za političko i akademsko samolegitimisanje aktera i diskvalifikaciju protivnika. Deo scene iz kafane „Šumatovac“. Što se mene tiče, ja sam sa prijateljima, neistomišljenicima, sedeo ispred televizora i navijao za reprezentaciju.

Svi navedeni slučajevi iznose na videlo jedan dublji problem srpske akademske zajednice: čudan spoj politike i akademije u današnjoj Srbiji. Ukoliko bi se pažljivije razmotrile pozicije aktera i njihovi argumenti, ostali bismo zbunjeni stalnim pomeranjem pozicije iz koje akter govori i, na kraju, slivanjem svih pozicija u jednu, moralno i dijaloški nadmoćnu poziciju. Nikada niste sigurni da li neko govori kao građanin, stručnjak, profesor, funkcioner partije ili udruženja itd. Tako, na primer, studenti koji su protestovali protiv upotrebe hrestomatije „Etika rata“ na Fakultetu bezbednosti nisu samo studenti Fakulteta bezbednosti, niti su samo studenti. Argumenti nisu važni, važno je da se vlastita pozicija samolegitimiše kao nadmoćna, a superiornost pozicije opravdava sve što je rečeno. Sve što se čulo u slučaju Volzer, na primer, često je vređalo zdrav razum, ali to je bilo manje važno ukoliko je delegitimisalo suparnike. Ono što je čudno u tome jeste da se, na kraju, ove linije podele preklapaju sa dubokim političkim podelama. Ovde priča već postaje opasna, intelektualna oholost pokušava da se udruži sa političkom moći. ¶

LITERATURA

- Dulić, Dragana i Romčević, Branko ur. (2010) *Etika rata*, Fakultet bezbednosti, Beograd.
- Glintić, Tatjana (1995) *Pravda, sloboda, jednakost*, FDS, Beograd
- Hejvud, Endrju (2004) *Politika*, Klio, Beograd
- Sládeček, Michal (2008) *Politička zajednica*, IFDT/Filip Višnjić, Beograd

INTERNET IZVORI

- <http://www.srpskapolitika.com/Tekstovi/Komentari/2006/131.html>, pristupljeno 15.01. 2011
- <http://www.mc.rs/studenti-fakulteta-bezbednosti-protestuju-zbog-udzbenika-etika-rata--hrestomatija.4.html?eventId=7734>, pristupljeno, 12.11. 2010
- <http://www.nspm.rs/search.html?ordering=o&searchphrase=all&searchword=voicer>, pristupljeno 01. 07. 2010.
- <http://liduss.blogspot.com/2010/06/slucaj-dr-majkla-volzera-na.html>, pristupljeno 10. 07. 2010.
- <http://www.slobodanjovanovic.org/tag/moral/?lang=lat>, pristupljeno 01.12. 2010.
- <http://www.dissentmagazine.org/article/?article=629>, pristupljeno 10. 07. 2010.
- <http://www.vidovdan.org>, pristupljeno 01.07. 2010

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anonimn rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42 000 – 56 000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.” In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anonimnan rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Abstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6000 do 8000 reči (app. 42000-56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultuj se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 27 (March):115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.” In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

